Б. ӨМҮРАЛИЕВ, А. ЮНУСАЛИЕВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДИН
IX КЛАССЫ ҮЧҮН ОКУУ КИТЕБИ

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги бекиткен

Төртүнчү басылышы

ТАШКЕНТ — «O‘ZBEKISTON» — 2019

http://eduportal.uz

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2(Кир)
Ө-42

Рецензенттер:

Н. Алисултанова – Андижан мамлекеттик университетинин ага окутуучусу;

Х. Усманов – Ташкент облусу, Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

Окуу китебинде колдонулган шарттуу белгилер:

‖ – теориялык маалыматтар вертикаль сызыгы менен белгиленди.

БК — байланыштуу кеп боюнча көнүгүү;

тоо[1] — сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзүү;

билим[2] — сөзгө сөздүн курамы (уңгу, мүчө) боюнча талдоо жүргүзүү;

бийик[3] — сөздү сөз түркүмү катарында талдоо.

Айылга баратамын[4] — сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү.

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен ижара үчүн басылды

ISBN 978-9943-01-517-3

© «O‘ZBEKISTON» БПЧУ, 2006, 2010, 2014, 2019

http://eduportal.uz

VIII КЛАССТА
ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

1. Окугула. Тил жөнүндө айтылгандарга көңүл бургула. Улуу адамдар эмне үчүн эне тилди жогору баалашкан? Өз оюңарды билдиргиле.

1. Илим менен билимге көпүрө — тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Ж. Баласагын

2. Келбесе сөз сүйлөөгө кызыл тилиң,
Кайдан болсун азыркы толгон билим!
Сөз сүйлөп, сөздөн сөзгө жетпеген соң,
Дүйнөнүн биз билмекпиз кайсы бирин?

3. Тилиңе кулдук кылам, энем, атам!
Кечиргин, мен тараптан болсо катам.
Сен сүйгөн, сен сүйлөгөн ушул тилде,
Кубултуп, безеп ырдап келе жатам.

А. Токомбаев

4. Тил маданияты – эл маданияты. 5. Тил – мамлекеттин күзгүсү. 6. Тил – акылдын жарчысы. 7. Так сөздүн таасири күчтүү. 8. Тил кереметি – тиш өткүс дүйнө. 9. Жылуу сөз жүрөктү жибитет. 10. Тил кылычтан өткүр. Чечен тилдүү алдыда, тил билбеген артында. 11. Жакшы сөз пилди да жолго салат. 12. Жалган сүйлөп жашаганча, чындыкты айтып өлгөн артык. 13. Тилде бут жок, бирок алыска жетет.

2. Текстти көркөм окугула. Андагы негизги ой эмне жөнүндө? Текстте сөздүн кереметтүү касиети жөнүндө эмнелер айтылды? Силердин оюңар кандай?

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ДАСТАН

Сөз — адамдын маданияты. Адамды адам менен байланыштырган — сөз. Сөз — акылман насаатчы, мыкты мугалим. Эл билген улуу эмес, сөз билген улуу. Ошон үчүн элибиз: «Жы-

http://eduportal.uz

луу сөзгө жылан ийнинен чыгат»,— деп айтышкан. Демек, сөз баарынын башаты.

Сөз болбосо, эненин балага болгон мээрими кантип төгүлмөк?! Атанын акылы кайдан айтылмак?! Сүйгөн жардын жылмаюусу да, көз жашы да — сөз. Аалам кандай чексиз болсо, сөз да андан кем эмес.

Сөз билүүнүн өзү да улуу керемет! Ошон үчүн сөз үйрөнөлү! (С.Р.)

1-§. СӨЗ АЙКАШЫ

3. Окугула. Сөз айкашындагы багындыруучу жана багыныңкы сөздү тапкыла. Бул сөздөр бири-бири менен кандайча байланышат?

Терең[1] билим, диктант жазуу, акырын айтуу, мелдешке чыгуу, жолдошторго кезигүү[1], алты окуучу, мектептен билим алуу, асмандагы жылдыздар[2], лыжа менен жүрүү, айылдаштар[2] менен кезигүү, ашуу аркылуу баруу[3], алмалуу бак, кыраан бүркүт, эне тилди үйрөнүү, эненин мээрими, бийиктиктен секирүү, айылдан кезигишүү, кара кылды как жарган[3], ак таңдай акын.

4. Атоочтук жана этиштик сөз айкаштарын тапкыла. Багындыруучу сөздү аныктагыла, ал кайсы сөз түркүмүнөн болду? Сөз айкашынын түзүлүшү кандай?

Кырааты менен сүйлөө, жасалма жибек, жакшы адаттарга калыптануу, жайлоодон түшүү, жайлоонун гүлү, башына чөп сындыруу, даңкы таш жаруу, кара чыйырчыкка уя салуу, кара сур келин, кара көз кыз, үйүр-үйүр жылкы, үйдөгүлөрдүн экөө[3], жүгөрүдөй сапсары, аскадай бийик, алардын баары, суудан кургак чыгуу, эт менен челдин ортосунда, ырдагандардын ар бири, накыл сөз жасап сүйлөө, жагалмайдай сызуу, кой чарбасын[2] өстүрүү.

5. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрдү ажыратып айтып бергиле.

Жылдыздын жарыгы, асманды тиктеди, көк темир, жыбыраган жылдыздар, Желбегей жамынып, даана көрдү. Эшикке

http://eduportal.uz

чыгып, булуң-бурчун карады. Куш кармалган, лакыйта тойгузду, түнкүсүн акактап, тоодактын эти, чоң базар, алуучусу көп, сатуучусу да көп, кардарлар жайнайт, мал өтпөйт, ошол күнү, үйдү көздөй жөнөдү, талаага чейин барды.

Үлгү: Жылдыздын — багыныңкы түгөй, жарыгы – багындыруучу түгөй.

6. Сөз айкашын катыштырып, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Сүйлөм эмнеден түзүлөт? Сөз айкашы менен сүйлөмдүн айырмасы эмнеде? Түшүндүргүлө.

Ак бата алуу, акактай таза тилек, деңиздей толкуу, жогорку окуу жайына баруу, илимий китепкана, көздөн кайым болуу, көзү ала чакмак болуу[3], көзүнүн агы менен тең айлануу, балдан таттуу[3], алмаздан катуу, келаткандардын бирөө.

7. Сөз айкашындагы байланыштын жолдорун (ыкташуу, таандык, башкаруу байланыш) аныктагыла.

Адептүү бала, ажырагыс достук[3], жазуучулар менен жолугушуу[3], абайлап сүйлөө, аскердик бөлүк, тилекке жетүү, балык кармоо, бейкуттукта жашоо, кырсыктан сактануу, гүл өстүрүү, Ата Мекендин топурагы, жакшылыктын белгиси, илимий даража, тоонун суусу.

Үлгү: Адептүү бала

кандай?
адептүү
ыкташуу
бала

8. Көчүргүлө. Сөз айкашына талдоо жүргүзгүлө: а) багындыруучу жана багыныңкы сөздү көрсөтүү; б) сөз айкашынын кайсы түрү (атоочтук, этиштик); в) негизги жана багыныңкы сөздөрдүн байланышуу жолдорун аныктоо; д) алар кайсы сөз түркүмүнөн болушту?

Жогорку билим[2], курбуларымдан үчөө, анардай кыпкызыл, каада-салтты үйрөнүү[2], карыны сыйлоо, биринчи[2] учурашуу, жаңылбай сүйлөө, учурашкандардын экөө, айдан ачык, кабагы бүркөлүү, комуз чертүү, кыякчынын ар бири, кызыл гүл.

http://eduportal.uz

2-§. СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

9. Окуп, сүйлөм мүчөлөрүнө оозеки ажыраткыла. Сүйлөм мүчөлөрүнүн асты кандай сызыларын эске салгыла. Көчүрүп жазгыла да, ар бир сүйлөм мүчөсүнүн астын шарттуу белгиси боюнча сызгыла. Баш мүчөлөрсүз сүйлөм түзүүгө болобу? Аныктооч менен бышыктооч кандай максатта колдонулат? Ээ менен толуктоочтун, толуктооч менен бышыктоочтун айырмачылыгы эмнеде?

Токтогул Сатылганов – кыргыз элинин улуу акыны. Токтогулдун ырлары, күүлөрү – кыргыз элинин бай казынасы. Токтогул жалпы элдин турмушу жөнүндө ырдаган. Токтогулдун акын болушуна, талантынын ойгонушуна энесинин таасири тийген. Анын ырлары, күүлөрү элдин арасына тез эле тарап кеткен. Токтогул элдин оор турмушу, бай-манаптардын эзип жаткандыгы жөнүндө ырдаган. Бай-манаптар аны Сибирге сүргүнгө айдашкан. Сибирдин түрмөсүнөн ал орус жолдошторунун жардамы менен качып чыккан.

Токтогулдун ысымын, эмгегин эл унутпайт.

10. Көчүргүлө. Сүйлөмдүн мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, эки жана бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн аныктагыла. Алардын түзүлүшү кандай болот?

1. Түз сүйлөп, чынчыл болгун. *(Ж. Баласагын.)* 2. Айкөл Манас кабылан, чачылган элди жыйнаган. *(«Манас».)* 3. Жай айы... Алабашка бара жатабыз. Айлана тыптынч. Алыстан Чоңтөр көрүнөт! *(«КБ»).* 4. Таятам экөөбүз сени абдан жакшы көрөбүз, мүйүздүү Бугу эне. Билем. *(Ч.А.)*

11. Төмөнкү схема боюнча сүйлөм түзгүлө.

1. ―――――― –·–·–·–·– ══════
2. ――――――, ―――― –·–·–·–·– ══════
3. – – – – ―――――― ══════ ══════
4. ――――――, ―――― – – – – – ══════
5. –·–·–·–·– ―――――― ══════

12. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

http://eduportal.uz

1. Менин саякатым тоо арасынан башталды. (К.Ж.) 2. Досуңдун ким экенин айтып берсең, мен сенин ким экендигиңди айтып берем (Сократ). 3. Жакшы жазылган китепти окуп, адам жакшы сүйлөөгө үйрөнөт (Залкар ойлор). 4. Шакир болгон окуяны айтып берди (С.Ө.). Төмөнкү бурчтан кароолчуну көрүштү. 6. Чакырылган кишилер бирден-экиден келе башташты (К.К.).

13. Көчүрүп жазып, баш мүчөлөрдү тапкыла.

1. Кеңешмеде кышкы сессиянын жүрүшү жөнүндө маселе коюлду. 2. Ал эки жылдан бери мугалим болуп иштейт. 3. Жыйналыштан кийин концерт уктук. 4. Экзамендерден мурун зачёттор тапшырылат. 5. Үчүнчү курстун студенттери кышкы сессиядан мурун мектептерден практиканы өткөрүшөт. 6. Шаардан биздин айылга чейин бир сааттык жол. 7. Чимгенден бери кар жок. 8. Бул адам бир айдан кийин саякаттан кайтып келди. 9. Ташкенттен ары Паркентке автобус тынымсыз каттап турат. 10. Жүргүнчүлөр суу транспортунан башка транспорттордон да пайдаланышат. 11. Алардан башка туристтер да көлгө көп келишет. Бул спортсмен автомобиль жарышы боюнча олимпиадалык мелдештен кийин дүйнөлүк мелдешке катышты.

3-§. ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

14. Төмөнкү сүйлөмдөрдү түрү боюнча талдагыла.

Эртең менен батыштан катуу шамал болду. Чаң учту. Дарактар шуулдады. Анан дароо күн бүркөлдү. Күн күркүрөдү да, дыбырап жамгыр жаай баштады. Тоого жөнөдүм. Менимче, мындай учурда жаш балдарга жолго чыгууга болбойт. Өтмө катар суу болот. Бирок бир тайга учкаша минишкен эки бала өргө бет алып баратат. Жылаңбаш. Көйнөкчөн. Жамгыр менен суукка көнгөн да. Мен аларга жете бардым.

– Саламатсызбы! – деди экөө жарыша.
– Саламатчылык, окшошуп кайда барасыңар?
– Чоң атамдыкына.
– Эмнеге?
– Короо-сарайын тазалашабыз.

Үлгү: Мен аларга жете бердим.

1. Жайылма сүйлөм, анткени баш жана айкындооч мүчөлөрдөн түзүлдү..

2. Эки тутумдуу сүйлөм, анткени ээ менен баяндооч катышты

3. Жөнөкөй сүйлөм, анткени бир эле сүйлөмдөн турат.

4. Жай сүйлөм, анткени жайынча баяндоо иретинде айтылды.

15. Окугула. Сүйлөмдүн аягына кайсы тыныш белгиси коюлат? Эмне үчүн? Сүйлөмдүн интонациялык айырмачылыктары кандай?

Душманымды эзелде кечирбейм[4] // Бирок заманыма кек санаган жерим жок // Антсе да, согушта доом көп // Атылган ок, төгүлгөн кан тарыхтын эсебинде // Ал эми адамдардын бүлүнгөн өмүрүчү // Аны тарыхтын кайсы бетине жазабыз[3] // Ал үчүн ким жооп берет // Алимандын тагдырын[2] эстегенде ичим күйүп чок болот // Анын убал-сообу кимде // Кайран келиним /// Гүл сүйгөн келиним // *(Ч.А.)*

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

4-§. ТЕКСТ ЖАНА КЕП ЖӨНҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТАРДЫ ЖАЛПЫЛОО

Текст — бул мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча өз ара байланышкан бир канча сүйлөмдөр. Ар бир тексттин мазмуну, темасы, негизги ою (идеясы) болот.

Текстке мүнөздүү белгилердин бири — анда бир нерсе жөнүндө кабар берүүнүн аякталып бүткөндүгү. Башкача айтканда, тексттин маанилик бүтүндүгү.

Дагы бир негизги белгиси — текстти түзүп турган сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуу болушу. Мында сүйлөмдөр тизмектешип айтылып, биринин маанисин экинчиси улантат жана толуктайт. Ушуга байланыштуу тексттин мазмуну, андагы негизги ой ачык-так жана толук баяндалат.

Тексттеги сүйлөмдөрдү ырааттуу байланыштырууда мурдагы сөз кайталанып келиши мүмкүн, же анын ордуна башка

сөздөр, же синонимдер пайдаланылат. Ушундай эле байламта, киринди сөз ж.б. тилдик каражаттардын мааниси чоң.

Тексттин жалпы мазмунун берүүдө баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү сыяктуу кептин ар кандай түрлөрү колдонулат.

БК 16. Текст деген эмне? Ага мүнөздүү белгилер кайсы? Тексттин темасы жана андагы негизги ой жөнүндө эмне билесиңер? Төмөнкү тексттен мисал келтиргиле.

Биринчи Президентибиз И. А. Каримовдун «Жогорку руханият — жеңилгис күч» китебинин төртүнчү бөлүмүндө «Мекенибиздин өнүгүүсүнүн бекем фундаменти» деп аталып, ал эки бөлүмдөн турат. «Адамдын жан-дүйнөсүнө жол» деп аталган биринчи бөлүмдө «Руханиятты кудуреттүү күчкө айландыруу үчүн эң оболу кандай маселелерге көңүл буруу, кандай иштерди аткаруу зарыл?» деген суроо берилип, бул жагдай иш-аракетти ар тараптан мыкты ойлонгон системалуу түрдө уюштуруу «адамдын жан-дүйнөсүнө жол табууда» чечүүчү роль ойношу кеңири иликтөөгө алынат.

Жаңы муунду тарбиялоодо өзүн-өзү башкаруунун өзгөчө институту саналган мааленин жана анын аксакалдары менен активдеринин, жарандар жыйындарынын агартуу жана руханий, ахлактык маселелер боюнча кеңешчилеринин тийгизген оң таасири да күчөп барууда. Алардын адамдардын көңүлүнө жол табуу менен турмуш көйгөйлөрүнө шериктеш болуп, өз убагында жардам көрсөтүп, орундуу кеңештер берип жаткандыгы жер-жерлерде мээримдүүлүктүн күчөп, тынчтык-бейпилдиктин туруктуу болушуна кызмат кылып жаткандыгы жөнүндө үлгүлүү ойлор айтылган.

БК 17. Текстти талдагыла: а) анын мазмуну темасына шайкеш келеби? б) андагы негизги ой эмне жөнүндө болду? в) текстте кептин кайсы түрү колдонулду? г) сүйлөмдүн кайсы түрлөрү пайдаланылды?

УЛУУ АГАРТУУЧУ

Ар бир элдин улуттук сыймыгы болгон илимпоздору, залкар жазуучулары, чыгаан ишмерлери болот эмеспи. Ошондой жылдыздардын бири — Ишеналы Арабай уулу. Деги, агартуу ишине ак эмгек өтөгөн Ишеналы Арабай уулу ким?

http://eduportal.uz

Ал Уфадагы «Медресе Аали» аттуу жогорку дин мектебин ийгиликтүү бүтүргөн. Окуп жүргөн кезинде, 1911-жылы, Молдо Кылычтын «Зилзила» аттуу поэмасын басмадан бастырып чыгарган. Эл кыдырып, балдар окуткан. Кыргыз тилинин биринчи окуу китеби «Алиппе» Ишеналы Арабай уулу тарабынан түзүлүп, 1924-жылы жарыкка чыккан. Бул окуя кыргыз элинин маданий турмушунда чоң майрам катары эсептелген. Даңазалуу биринчи мугалимдер ушул окуу китеби аркылуу келечекке канат кагышкан.

Анын ысымы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетине ыйгарылган. *(«И. Арабаев» деген жыйнактан.)*

5-§. КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ

Учу-кыйрына көз жетпеген ажайып дүйнө бизди курчап турат. Биз анын табышмактуу сырларын билүүгө кызыгабыз, алар жөнүндө өз пикирибизди айтабыз, ой жүгүртөбүз. Ошентип, башкалар менен пикир алышууда кепти колдонобуз. Демек, **кеп дегенибиз белгилүү бир учурда тилди күндөлүк турмушта колдоно билүү болуп эсептелет.** Ушуга байланыштуу кептин үч түрү бизге белгилүү: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү.

БК 18. Текстти көркөм окугула. Анда баяндалган окуяны ирети менен кайра айтып бергиле. Окуянын башталышын жана анын аякталып бүтүшүн көрсөткүлө. Текст кептин кайсы түрүнө кирет?

104 ЖАШТАГЫ МАТАЗИМ УУЛУ ОМАРБЕК КАРЫЯНЫН ЭСКЕРҮҮСҮ

Мен Курманжан датканы көргөнмүн. Датка кара торураак, чапжаак, мандайы жарык, көздөрү оттой жанган, сүйкүмдүү, бою узун, алибеттүү, жүрүш-турушу да эркекче, акылдуу, мээримдүү, боорукер, кайрымдуу, меймандос, анан да токтоо, сабырдуу, эрктүү, чечкиндүү, кайраттуу, сүрдүү жана каардуу аял эле. Сүйлөп жатканда шашпай үнүн көтөрбөй сүйлөөчү. Чоң атам Элтойду Алымбек датка менен Кескен-Жарда жашап турганда таанышышкан экен. Чоң атам эки жолу чоң той бергенде да, Алымбек, Курманжан даткалар тойдун аягына чейин кызмат кылышкан экен. Чоң атам өлгөндөн кийин

да, алар менен каттоо үзүлбөптүр. Курманжан датка менен үч-төрт жыл жайлоого чыгып калдык. Датка чоң энем Бапик менен абдан ынак эле. Алар дөңсөө жерге – шиберге шырдак же көлдөлөң салып алышып, ар дайым сүйлөшүп отурушчу. Ары-бери бирге басышып, ойлорун жашырышпай тең бөлүшчү. Датка Каргаша айылында жашап турганда да, каттащчыбыз. Ал айылга чоң энем менен мен да көп жолу барып, даткага учурашып, сүйлөшүп, сыйын көрүп келип жүрдүк.

— Балдарымдын көбү ар кайсы жерде дарга асылып кетти, өлтүрүлдү, камалды. Эми балдарым колдорундагы бийликти кармап кала алышпайт. Кедей-кембагалдарды, жетим-жесирлерди арачалап калыш керек эле. Антиш эми менин колуман келбейт. Аттиң ай, арман күн! Азыр 40—50 жаш курагым болсо, эл башкарышка жарайт элем. Мурункудан башкача башкарар элем,— деп Курманжан датканын айткан арманын укканмын. «Ж.Ж.»

БК 19. Текстти окугула. Анда сөздүн күчү аркылуу көркөм чыгарманын каарманы кандайча сүрөттөлгөн? Каарманга мүнөздүү негизги белгилерди көрсөткүлө. Текст кайсы адабий чыгармадан алынган?

Желелеп калың бырыш баскан жүзү качан болсо чүрүшө күлүмсүрөп, жүлжүйгөн көздөрү «ыя бир жумушуңду бүтүрүп берейинби? Айт, айта кой, мен азыр...» деп тургансыйт. Мурду саландап, кемирчек эмей эле жалаң эт өңдүү. Кудай же бойдон, же сакалдан айтпаптыр: кедейген бою бакене, чүрүшкөн ээгинде эки-үч куйкул сары кыл сербейип, маке чал десең да келишпейт.

Момун куроктуу башка карыяларды көрчү: күмүш чапкан ээр токунуп, жараган ат минип, кең жака ичикчен, суусар тебетейчен, сакалы көкүрөгүндө жайкалып, салабаттуу басырып баратса, ким да болсо ийилип салам айтат. А Момунчу, жеткен атагы – Момун элпек. *(Ч.А.)*

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Кыргыз адабий тилинде текст түзүүнүн ар кандай ыктары бар, алар кептин стилдери деп аталышат. Кептин стили жалпысынан сүйлөшүү жана китеп стили болуп эки-

ге бөлүнөт. Китеп стилдерине төмөнкүлөр кирет: публицистикалык стиль, көркөм стиль, илимий стиль, иш кагаздардын стили.

6-§. КӨРКӨМ СТИЛЬ, АГА МҮНӨЗДҮҮ ТИЛ КАРАЖАТТАРЫ

Көркөм стилге окуя, көрүнүштөрдү, каармандардын иш-аракеттерин образдуу, реалдуу элестүү, көркөм, таасирдүү баяндоо максатында кыргыз тилиндеги бардык лексикалык (активдүү, эмоцианалдуу сөздөр ж.б.), фразеологиялык (макал-ылакап, идиома, сөз айкаштары ж.б.), морфологиялык (зат атооч, сын атооч, ат атооч, тактооч, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр ж.б.) жана (сүйлөм, анын түрлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, каратма, киринди, сырдык сөздөр ж. б.) тил каражаттары кеңири колдонулат

20. Тексттердеги көркөм стилге мүнөздүү лексикалык тил каражаттарын (историзмдер, диалектизмдер, архаизмдер, антонимдер, эмоционалдуу-экспрессивдүү маанидеги сөздөр) белгилеп көрсөткүлө, алардын ролун аныктагыла.

МАҢКУРТ

а) Күн ысыган сайын темирдей куураган шири жылаңач башты чемгер салгандан бетер кысат. Ал аз келгенсип, эки күн өткөн соң жылаңач куйкадан жаңы чач да баш багат. Азияттыктардын тикендей тик өскөн кайраттуу чачы шириге сайылып, аны тешип өтө албаган соң кайра кайрылып куйкага сайылат. Мунун кыйноосу ширинин азабын ого бетер күчөтөт. Туткундар бара-бара эс-акылын жогото баштайт.

Беш күн өткөндөн кийин туткундардын кимиси тирүү калганын билүүгө айдар көкүлдөр келет. Кыйноого түшкөндөрдүн бирөөн тирүү тапса максатына жеткендей ыраазы болушчу.

Тирүү калганды кыйноосунан бошотуп, суу берип, акырындап ал-күчүнө киргизип алышчу. Бирок ал эми адам эмес, эс акылдан айрылган маңкурт кул. Мындай кулдар эс акылы ордунда он кулдан артык бааланат.

Ошол үчүн Найман-Эне маңкурт болгон уулун кошуп отуруп, жаны кашайганда минтип айтканы бекеринен эмес го:

http://eduportal.uz

«Кулунум, сени эс учундан ажыратып жатканда, кулунум, кычкачтан жаңгак чаккансып, башыңа шири кийгизип, мээнди чагып жатканда, кулунум, чемгерлеп мыкчып мээнди, чанагыңан коркунучтун кан-шүүшүңү аралаш көзүң чыгып баратканда, кулунум, Сары-Өзөктүн түтүнү жок кыямат оту жаныңды куйкалап, каның катып жатканда, эриниңе бир тамчы суу тамызбай асман мисирейгенде, – мына ошондо бүт дүйнөгө жан берген жараткан Эгебиз Күн сага жексур көрүнүп, жарык чачкан Күн эмей эле ааламдагы жаркын Эгелердин эң караңгысы сен экенсиң деп Күндү каргай алдың бекен? *(Ч.А.)*

б)

Күрөөкү соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду.
Көй күлүктү көргөндө,
Күлүктөн Жакып жат болду.
Кара жаак Айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт?
Камоодо жүргөн калың журт,
Муну капа кылбай ким баштайт.

(Манастан)

Маа бербеген олпогун,
Доорונуңа коюлсун.
Көрүстөнүң төбөсү,
Эки күн калбай оюлсун.

(Курманбек)

в)

Жалт-жулт ойноп, күнгө күмүш сыяктуу,
Түркүн тилдүү, кыл комуздуу,кыяктуу.
Жардай эңсеп, көлдөн тосуп чөмүлүп,
Каз каркылдап, канат чапкан буга ак куу;

Мөңгү жаткан түн салкынын жеткирип,
Бой чыйралткан кечки илеби бубак-буу;
Колот ылдый агып жаткан ийрилип,
Жылаажын үн, мөлтүр кашка тунук суу

(С.Эралиев)

г) Кычыраган кыш. Күн суук. Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тондурат. Күн чайыттай ачык. Асманда токумдай

да булут жок. Кышкы күн алсыз нурун ай-ааламга чачууда. Аппак карлар жарк-журк этет. *(К.Б.)*

2. Чаргын — айылдын белгилүү жигиттеринин бири. Жашы отуздан ашкан. Жаагы кере карыш бөтөнчө чоң, көздөрү аландай берген, тартайган узун неме. Кичирээк жылкыга минсе, үч бүктөлөт. Жөө арышы саржан салган кишидей, өзү менен катар баскан адамдын алдына озуп кетет (*Т.С.*)

7-§. ИЛИМИЙ СТИЛЬ, АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Илимий стилге илим жана техника тармагындагы жазылган монографиялар, илимий-популярдуу маалыматтар, энциклопедиялар, өндүрүштүк, илимий – техникалык адабияттар, окуу китептери, методикалык колдонмолор, рефарат, докладдар, газета-журналдарга жарыяланган илимий макалалар, диссертациялык эмгектер кирет.

Илимий стиль илим изилдөө мекемелеринде, окуу жайларында, орто мектептерде, илим менен алектенген бардык чөйрөлөрдө кеңири колдонулат.

Илимий стилде көбүнчө илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу адистер, илимпоздор, мугалимдер жазышат. Алар өзүнө чейинки жана ошол учурдагы (изилдеген проблемасына тиешелүү) иштерге сын баа берип, өзүнүн көз карашын билдирип, илимий ой жүгүртүп, атайын метод, ыкмалардын жардамы менен зарыл факты материалдарды чогултушат. Эксперименттерди жүргүзүшөт. Аларды жалпылаштырып, талдоого алышат, системага салышат. Илимий корутунду, жыйынтык чыгарышып, далил аргументтерди келтиришет. Айрым учурда илимий ачылыштарды жасашат.

Илимий стилдин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: жалпылангандык – турмуштун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, түшүнүктөрүн аныктоо. Бул максатта абстракттуулукту туюндурган тил каражаттары колдонулат. Обьективдүүлүк – тигил же бул проблеманы чындыкка ылайык келерин ишенимдүү далилдерге таянуу менен аныктоосу. Окумуштуулардын ойлору цитата түрүндө алынат.

Логикалуулук – аныктама, түшүнүк, теориялык жоболор өз табиятына жакын, ырааттуу, системалуу чагылдырылат.

Тактык – илимий стилдеги терминдер так, түшүнүктүү, кыска келет.

Мисалы: Аэросүрөт – Жер бетинин же анын бир бөлүгүнүн самолёт жана башка учуучу аппараттардын жардамында алынган сүрөт. (География, 7-класс).

Углеводороддор – булардын курамында көмүртек менен суутектин атомдору гана болгон бирикмелер. (Химия, 10-класс).

Сүрөттөө – бул заттын белгилерин ачып көрсөтүүчү тексттин бир түрү. (Кыргыз тили, 5-класс).

8-§. ИЛИМИЙ СТИЛГЕ МҮНӨЗДҮҮ ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

Лексикалык каражаттар

Илимий стилде орток (нейтралдык) сөздөр менен бирге ар түрдүү тармактардагы илимдерге (лингвистикалык, математика, химия, астрономия, физика, биология, тарых, география, музыка, медицина ж.б.) тиешелүү терминдер аралаша колдонулат.

Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жана түрлөрүн үйрөтүүчү грамматиканын бөлүгү **синтаксис** деп аталат. (“Кыргыз тили”, 5-класс), Асман Жер менен тийишип тургандай сезилген мейкиндиктин көрүнүп турган чеги **горизонт** сызыгы деп аталат (География). Россиянын буржуазиясы революциянын мүнөзү боюнча буржуазиялык демократиялык болсо, дагы **гегемону** боло албады. (Тарых). **Аммоний** туздары **кислоталар** менен **аммиактын** өз ара аракеттенүүсүнөн алынат. (Химия). Группадагы жана коллективдеги кишилердин **психологиялык** абалдарынын, мамилелердин жыйындысы психологиялык климат деп аталат. (Психология). Аталган поэмаларда **предметтүүлүк**, **поэтикалык** каражаттардын сыйымдуулугу, көркөм мүнөздөөнүн таамайлыгы, кыскалык мүнөздүү. (Адабият таануу). **Вирустуу гепатит** (боордун сезгениши) **микробдордун** көзгө көрүнбөгөн эң

http://eduportal.uz

майда эки түрүн: **А вирус** (оорусу) жана сывороткалуу гепатиттин козготуучу **В вирусун** пайда кылат. (Медицина). **Электр** кыймылынын соңунан атомдук кыймылдаткычтар келип чыкты. (Физика).

Бул аныктамаларда көрүнүп тургандай башка тилдерден кабыл алынган илимий терминдер (кара менен басылды) кыргыз тилинин лексикасындагы орток сөздөр менен айкалышта колдонулду.

Морфологиялык каражаттар

Илимий стиль айрым сөз түркүмдөрүнүн аз, же көп колдонулуш өзгөчөлүгүнө жараша башка стилдерден айырмаланып турат.

Сан атоочтун түрлөрүнөн чамалама, жамдама сандарга караганда эсептик сан, бөлчөктүк сан, иреттик сандар илимий тилде кеңири колдонулат; Марс өзүнүн огун 24 саат, 37 минут, 22 секундда бир айланып чыгат. Өзбекстан Республикасынын көз карандысыздыгы 140 тан ашуун мамлекетке таанылды. Күндүн нурунун алты миллиарддан бир бөлүгү гана жерге жетет. Жер бетинин үчтөн эки бөлүгүнөн ашыгыраагын океандар менен деңиздер ээлеп турат.

Кызматчы сөздөр да илимий стилдин тилинде кеңири учурайт. Шыдыр уйкаш кыргыздын оозеки поэзиясы сыяктуу эле казак оозеки поэзиясында да басымдуу. (Б.К.)

Илимий стилде **киринди сөздөрдүн** (биринчиден, экинчиден, адатта, биздин оюбузча, ошондой болсо да, далилдерге таянганда) колдонулушу: ”Жалаң гана тыбыштарды, муундарды туура айтууга машыктыруу орфоэпиялык талаптарды толук аткаргандыкка жатпайт.Бул жөнүндө академик А.В. Щерба мындай дейт: ”**Биринчиден**, үндүү, үнсүз тыбыштардын жана анын сөздөгү айкалыштарын туура айтуу: **экинчиден**, сүйлөгөндө ар бир сөзгө басымды туура коюп айтуу: үчүнчүдөн, сүйлөгөндө басым, пауза, ритм жана кептеги мелодия (үн) сыяктуу фонетикалык кубулуштарды интонацияны туура коё билүү керек”. (Тил таануу).

-уу+да мүчөлөрү аркылуу уюшулган этиштин учур чагы, ошондой эле, **-уу, -оо** мүчөлөрүнөн уюшулган кыймыл

атоочтордун барыш жөндөмөсүндө келиши менен болот, **кийин** деген жардамчы сөздөрдүн айкашып айтылышы: Эмгектин обьектисин тандоо мезгилинде эсептөө техникасы боюнча окутуунун программасын шарттуу түрдө экиге бөлүүгө болот.(Б.К.).

Сын атоочтун салыштырма даражасынын – **ыраак** мүчөсүнүн колдонулушу: XV–XVI кылымга чейин Манаста айтыла турган эч кандай курал болгон эмес, же кандайдыр бир башка курал болгон, менин оюмча, мунун экинчиси чындыкка жакыныраак (М.Б.).

Ички сезимди билдирүүчү сөздөр (сырдык сөздөр, эркелетүү, жек көрүү маанисиндеги ж.б.сөздөр) илимий стиль үчүн анча мүнөздүү эмес.

Синтаксистик каражаттар

Илимий стилде жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда татаал сүйлөмдөр айрыкча багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр көбүрөөк колдонулат. Алар убакытты, шарт менен натыйжаны, себеп менен максатты билдирип, ой корутундусун чыгарууга өбөлгө түзөт.

Эгерде цитоплазманын агымы амёбанын бетинин кандайдыр бир точкасына жылса, анын денесинин ошол жерине дөмпөйүү пайда болот. (Зоология). Окуя же заттын кандайдыр бир касиети (сапаты, саны, ал-жайы) апыртылып мүнөздөлсө, ал адабиятта гипербола деп аталууга тийиш. (Адабият таануу).

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнөн илимий стилде жайылма сүйлөмдөр көп кездешет. Кемтик, атама, жалаң сүйлөмдөр илимий стилдер үчүн анча мүнөздүү эмес: Авиценанын портрети менен бирге тартылган рактын клеткасы 1979-жылы Ташкентте болуп өткөн бүткүл союздук онкологдордун 111 съездинде эмблема болуп калды. (Медицина). Адам жаралгандан бери миңдеген жылдар бою кыймылдаткыч күч катары суунун энергиясын пайдаланып келишкен. (Физика).

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар биринин өзүнө тиешелүү баш мүчөлөрү болот. (Кыргыз тили).

http://eduportal.uz

9-§. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Учурдагы маанилүү окуялар, иш-аракеттер, жаңылыктар жөнүндө маалымат берген чыгарманын бир түрү публицистика деп аталат. Ал латындын *публикус* деген сөзүнөн алынган, бизче *коомдук* деген маанини билдирет. Бул чыгарма элдин кеңири катмарына ылайыкталып, коомдук, саясий, маданий маселелер боюнча кабар берет.

Публицистикалык стилге төмөнкүлөр мүнөздүү:

а) гезит, журналдарда, радиоуктурууларда, телекөрсөтүүлөрдө, жарыш сөздөрдө, журналисттердин кептеринде ж.б. колдонулат;

б) маанилүү коомдук, саясий жана маданий кабарларды билдирет, аларга туура мамиле жасоого чакырат;

в) ачык-так, жеткиликтүү жана таасирдүү болуш үчүн учкул сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер кеңири пайдаланылат;

г) коомдук, саясий сөздөр көбүрөөк колдонулуп, кээ бир сөздөр өтмө мааниде (*пахта — ак алтын)* болот жана кайталанып келе берет.

Гезиттик материалдар кептин стилдери менен тыгыз байланышта жазылат. Мисалы, информациялык макалаларда официалдуу – иштиктүү стилдин белгилери, очерк, фельетондордо көркөм адабияттын таасирлери сакталат. Учурдагы маселелердин улуттуулугун калайык-калкка жеткирүү үчүн андагы айтыла турган ойдун ачык-айкындыгы, таасирдүүлүгү, ынанымдуулугу ар кандай фактылар, аргументтер аркылуу шартталып, ишенимдүү далилдер келтирилет. Мындай ыкма иш кагаздары жана илимий стилдин таасиринде ишке ашырылат. Бирок публицистиканын табияты макаладагы уюмдаштыруучулук, чакырык маанилеринен ачык байкалып турат

21. Тексттерди көрктүү окуп, алар кандай стилде берилгенин аныктагыла. Публицистикалык стилге мүнөздүү белгилер кайсылар? Ал жөнүндө айтып берип, тексттерден мисал келтиргиле.

НАН – БИЗДИН БАЙЛЫГЫБЫЗ

Нан – биздин түгөнгүс байлыгыбыз! Нансыз жашоо да, тиричилик да болбостугу жалпыбызга маалым. Нан канчалык көп болсо, кайсы гана жерде болбосун токчулук өкүм сүрөрү белгилүү.

Биздин колубуздагы токчулуктан кабар берип турган ак нан кайратман баба дыйкандарыбыздын ак ниеттүү эмгегинен, маңдай теринен жаралат эмеспи!

Азыркы турмушта ар кандай учур кездешет, мисалы, кээ бир адамдар жерде жаткан нанды өйдө алып коюудан намыстанышат. Бир сындырым нанды да коромжуга учуратпай, аны ыйык жана улук деп билүүбүз керек. Эмесе, «нан болсо, ыр да болот» деген кепти тереӊ түшүнө билүүбүз зарыл.

Нанды ысырапкорчулукка учуратып жаткандар менен келишпес түрдө, аёосуз күрөш жүргүзөлү, жаш достор!

22. Текстти окуп, алар кандай стилде берилгенин аныктагыла.

Өзбекстанда спорт жана дене тарбияга жакшы көңүл бурулат. Республикада спорт жана дене тарбия институту, атайын балдар спорт мектептери, спорт мектеп интернаттары бар. Аларда бассейндер спорттук залдар, аянттар, стадиондор жайгашкан.Чебер машыктыргычтардын жетекчилиги астында жеңил атлетика, оор атлетика, теннис, футбол, волейбол, баскетбол, сууга сүзүү, бокс, күрөш, хоккей, коньки тебүү, лыжа тебүү, чана тебүү, велоспорт, автомобиль жарышы, ж.б. спорттун түрлөрү боюнча машыгуулар өткөрүлөт.

Турмушта чың ден соолукту талап кылуучу кесиптер көп. Дендери сак болгондо гана, адамдар космонавт, учкуч, суучул боло алышат. Үзгүлтүксүз дене тарбиялык көнүгүүлөрдү жасабай, спорт менен машыкпай, ден соолукту чыңдоо мүмкүн эмес. Спорт адамдын кулк-мүнөзүнө пайдалуу таасирин тийгизет.

Дүйнөлүк мелдештерге катышкан ийгиликтери менен дүйнөгө даңкы чыгып, элибизди кубанткан спортсмендер биздин улуттук сыймыгыбыз.

http://eduportal.uz

ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

10-§. ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Сүйлөмдүн баш жана айкындоочу мүчөлөрүнөн кийин келип, алардын маанисин тактап, толуктап турса, обочолонгон түшүндүрмө мүчө деп аталат.

Түшүндүрмө мүчө бир же бир нече сөздөн түзүлүшү мүмкүн.

Мисалы: *1. Биз, жаштар, ата-бабаларыбыздын осуяттарын аткарууга аракеттенебиз. 2. Биз, чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи жолу көрдүк. (Ч.А.)*

Бул сүйлөмдөрдө *жаштар, чөп чапкыч машина айдаган балдар* деген обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр *биз* деген ээни жандап келип, алардын ким экендигин тактап, аныктап турат. Ээ да, анын түшүндүрмө мүчөсү да атооч жөндөмөдө. Өзүнөн мурда келген сөз сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болсо, түшүндүрмө мүчө да ошондой милдетти аткарат.

Мисалы: *Бизге мелдешүүгө катышкандардын, спортчулардын шаңдуу үндөрү угулуп турду.*

Мында *спортчулардын* деген түшүндүрмө мүчө *мелдешүүдө катышкандардын* деген аныктоочтун маанисине тактык киргизип турат; аныктооч да, анын түшүндүрмө мүчөсү да илик жөндөмөдө.

Бизге, окуучуларга, сыйлыктар берилди. Бул сүйлөмдөгү окуучуларга деген түшүндүрмө мүчө *бизге* деген толуктоочтун маанисин тактап түшүндүрүп турат. Экөө тең барыш жөндөмөдө.

Бышыктоочтун бардык түрлөрүнүн – орун, мезгил, себеп, максат, сыпат, сан-өлчөм бышыктоочтордун – обочолонгон түшүндүрмө бышыктоочу да кездешет. Бирок анын бардык түрлөрү тилибизде бирдей даражада колдонулбайт. Анын башка түрлөрүнө караганда, мезгил жана орун бышыктоочтун обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрү көбүрөөк кездешет.

Мисалы: 1. *Эрте жазда, ала шалбыртта, жылаң аяк жүрө берүүчү. 2. Түшкү тамак мезгили болгонун билгизип, алыстан, кырман жактан, коңгуроо кагылды. (К.Б.)*

23. Окугула. Сүйлөмдөгү түшүндүрмө мүчөнү тапкыла. Ал кайсы сөздүн маанисин тактады. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсү?

1. Январь айы... Биз Сухуми шаарына келдик. Күн жылуу. Пай-пай, шаар эмес бекен! Кышы жок бул эмне деген шаар? Азыркы күндө бизде, Өзбекстанда, катуу кыш. А мында, Абхазияда, коңур күз.

Карыя бизди, Өзбекстандан баргандарды, конок үйүнө алып кирди[4]. Үйдөгү адамдар жабыла тура калышты. Көрсө, алар конок үйүндө отургандар, карыянын небере-чөбүрөлөрү экен.

2. Айтканындай эле, Дүйшөн бизди ак дилинен окутуп жатты. Ошондо биз үчүн, тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн, укмуштуудай жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле Олуяата, Ташкент сыяктуу чоң шаарлар[1] бар экенин уккан-быз[2]. Турмуш оңолгондо, биздин мектеп чоң ак там болоруна ошондо эле ишенгенбиз. Биз, тоо балдары, эч бир күмөн санабай окуп жаттык. *(Ч.А.)*

24. Сүйлөмдөрдү бири-бирине салыштыргыла. Түшүндүрмө мүчө кандай мааниде колдонуларын түшүндүргүлө.

1. Улуу акын Токтогул өз өнөрүн шакирттерине, Калык менен Алыкулга, үйрөтүүнү эч качан көңүлүнөн чыгарган эмес. —Улуу акын Токтогул өз өнөрүн шакирттерине үйрөтүүнү эч качан көңүлүнөн чыгарган эмес. 2. Акындын кыргыз элине атагы чыккан оңдогон окуучулары бар. 3. Алар, шакирттери, Токтогулдун күүлөрүн кылдаттык менен аткарышат. *(Ж.Б.)* 4. Алыста жүргөн атаң өзүнүн сагынычтуу саламын жиберет. — Алыста, кандуу майданда, жүргөн атаң өзүнүн сагынычтуу саламын жиберет. 5. Биз Батышта арстандарча алышып жатабыз, — Биз, кыргыз жоокерлери, Батышта арстандарча алышып жатабыз. *(К.Б.)*

25. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзүп, түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарганын аныктагыла.

1. Анда мен, он төрттөгү жетим кыз, туугандарымдын колунда жүргөм. *(Ч.А.)* 2. Ал кишини биз, кыргыз балдары, Кузьмич ата дечүбүз. *(Т.С.)* 3. Бүбүсайра Бейшеналиеванын, кыргыз балеринасынын, аты көп жерге белгилүү. 4. Эки-үч

http://eduportal.uz

күндө жайлоого, Сарыбелге, барганы жатабыз. 5. Бизге, жаштарга, билимге ээ болуу керек. *(«КБ»).*

Үлгү: *Анда мен, он төрттөгү жетим кыз, туугандарымдын колунда жүргөм.* — Эмне болгом? — *жүргөм* — баяндооч; ким? — *мен* — ээ; ким? — *он төрт жаштагы жетим кыз* — ээнин *түшүндүрмө мүчөсү;* кайда жүргөм? — *туугандарымдын колунда* — орун бышыктооч.

11-§. ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Оозеки сөздө обочолонгон түшүндүрмө мүчө өзгөчө интонация менен айтылат: анын башталышында жана аякталышында кыска тыным болот да, өзү көтөрүңкү үн менен айтылат. Жазууда алар эки жагынан тыныш белгилер менен ажыратылып жазылат.

1. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө бир сөздөн же сөз айкашынан болсо, эки жагынан үтүр менен ажыратылат.

Мисалы: *Мени Ташкентке, педагогикалык университетке, жиберишти.*

2. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө, же аныкталып турган мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн алдына сызыкча, кийин үтүр коюлат.

Мисалы: *Алар – Айымкан, Зейнеп, Нургүлдөр – кетип жаткан балдардын энелери.*

3. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн баяндоочун аныктап турса, түшүндүрмө мүчөдөн мурда үтүр коюлат.

Мисалы: *Алкыштардын баары бизде, мугалимдерде.*

26. Көчүргүлө. Төмөнкү сөздөргө жана сөз айкаштарына сүйлөмдөр түзгүлө. Тыныш белгилерин туура койгула.

Өзбекстанда, Сырдарыянын оң тарабында, талыкпаган эмгек азаматтарына, биздин үлгүлүү окуучуларыбыз, биздин мекендештерибиз, Республикабыздын райондорунда.

27. Көчүргүлө. Тыныш белгилерин койгула. Аларды коюунун жолдорун, шарттарын айтып бергиле.

1. Бизде Өзбекстандын түштүгүндө республикабыздын түндүк райондоруна караганда аба ырайы бир кыйла жылуу келет.

2. Чарбачылардын жалпы чогулушунда бизге малчыларга тоют даярдоо боюнча кошумча тапшырмалар берилди. 3. Күзүндө боз кыроо маалында күлүктү бир аз күнү бош коё беришти. 4. Булар – азырынча мектеп окуучулары биздин келечегибиз. 5. Үй болсо алыс райондо. 6. Биздин элибиздин майрамы Нооруз майрамы өтө көңүлдүү өттү.

28. Көчүргүлө. Түшүндүрмө мүчөнү таап, аны үтүр менен ажыраткыла. Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды?

1. Менин[2] турмушумдагы ушундай таң каларлык күндү 1962-жылдын 12-апрелин чыдамсыздык менен күттүк. Биз космонавттар тынчтык үчүн кызмат кылабыз. *(«КТ»)* 2. Биз акындар жылдыз болсок көктөгү, анда Алыкул — жылдыздардын Чолпону. *(Б.С.)* 3. Анда биз бир кур өспүрүм балдар чарбада суу сугарабыз. Өзгөчө, эгин-жыйын келгенде, аптасы менен үй бетин көрбөйбүз. *(Ч.А.)*

29. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан ылайык келүүчү түшүндүрмө мүчөнү коюп, сүйлөм түзгүлө. Аларды сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдагыла. Түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсү?

Силер ..., биз ..., туулуп-өскөн айылыма ..., институтка ..., кечинде ..., силер үчүн ..., бизге ...

Үлгү: *Силер, тогузунчу класстын окуучулары, эл жүгүн көтөргөн улан, кыздардан болгула.*

30. Көчүргүлө. Калтырылып кеткен тыныш белгини койгула. Эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө. Андан кийин сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) айтылыш максаты боюнча; б) грамматикалык түзүлүшү боюнча; в) сүйлөм мүчөлөрү боюнча.

1. Биз тоо балдары өзүбүздүн Ата Журтубузга кызмат кылабыз. Силерге окуунун алдыңкыларына ыракмат айтабыз. 3. Кырмандын бир четинде өзүнүн күндүзгү ордунда бир комбайн турат. *(«КБ»)* 4. Адам баласы өзүнө керектүү эгинди чөптү жашылчаларды барын жерден алат. Ошон үчүн жерди иштетүү пайдалануу жана сактай билүү керек. *(«А»)* 5. Кайгы өмүрдүн уусу. Күлкү өмүрдүн жан азыгы. *(Мак.)*

31. Көп чекиттин ордуна түшүндүрмө мүчөнү таап койгула. Көчүрүп жазып сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдагыла. Түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсү? Тыныш белгиси кандайча коюлду?

1. Биз ... өз мектебибизге жардам бердик. 2. Газдын эң көп запасы бизде ... . 3. Анда силер ... келечек жөнүндө көп ойлончусуңар. 4. Биз ... Ата Мекенди коргоого ар дайым даярбыз. 5. Биздин улуу кенчибизди ... этият сактайлы.

СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР

Сүйлөмдө сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албаган жана алар менен байланышта болбогон сөдөрдүн болушу да мүмкүн. Мындай сөздөр сүйлөмдүн жалпы маанисине гана таандык болуп айтылат.

Мисалы: 1. ***Акия,*** *сиз кырманга баш болуңуз. (Т.С.) Акия* — каратма сөз, Акиянын көңүлүн өтүнүчкө буруу үчүн колдонулду. 2. ***Ошентип,*** *биз көздөгөн максатыбызга жеттик. Ошентип — киринди сөз, ойду жыйынтыктады.* 3. ***Ботом,*** *сизге эмне болду, эжеке! (Ч.А.) Ботом* — сырдык сөз, ички сезимди (таң калууну, чочуп кетүүнү) билдирди.

Мындай сөздөргө төмөнкүлөр кирет: *каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз.*

12-§. КАРАТМА СӨЗ ЖАНА АНЫН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Каратма сөз — бул ойдун кимге багытталганын атап көрсөтүүчү сөз. Ат атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же заттык маанидеги сөздөн болот да, бирөөгө кайрылуу интонациясы менен айтылат. Түзүлүшү боюнча бир же бир нече сөздүн тизмегинен жасалат.

Мисалы: 1. ***Данияр,*** *мына мен өзүм келдим. (Ч.А.)* 2. ***Жолдош секретарь балам,*** *биздин эмгек — кубанычтын жарчысы. (Т.С.)* Каратма сөздөр: *Данияр* — жөнөкөй сөз; *жолдош секретарь балам* — сөз тизмеги.

Көркөм чыгармаларда жансыз заттарга да кайрылабыз: *Ук,* ***жер жүзү,*** *Тянь-Шанда кеним бар. (Ж.Т.)* Каратма сөз — *жер жүзү.*

Каратма сөз сүйлөмдөрдүн ар кайсы жеринде келет да, жазууда үтүр менен ажыратылат:

а) Сүйлөмдүн башынада келсе, үтүр өзүнөн кийин коюлат: ***Балам,*** *сенин колуңдан иш келет. (Т.С.)*

б) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, үтүр анын эки жагына коюлат: *Гүлдөй бер,* ***Өзбекстаным,*** *күнөстүү тоонун боорунда.*

в) Сүйлөмдүн аягында келсе, үтүр андан мурда коюлат: *Жемиши көлдөй толкуган жеримди макта, комузум. («КТ»)*

Каратма сөз сүйлөмдүн башында келип, күчтүү интонация менен айтылса, андан кийин илеп белгиси коюлат да, кийинки сөз баш тамга менен башталып жазылат: *Уландар жана кыздар! Баарыңар терең билимге ээ болгула!*

32. Сүйлөм ээси каратма сөз болгондой кылып сүйлөмдөрдү өзгөртүп жазгыла.Аны кырааты менен туура окугула. Өзгөртүп түзгөн сүйлөмдөрдүн айтылуу максатына жана этиштик баяндоочтордун ыңгайларын айтып бергиле.

1. Темирбек жолдоштору менен Самарканд шаарына экскурсияга барды. 2. Самарканддагы Регистан аянты ар дайым саякатчылар менен толо. 3. Мектептин кыргыз тили жана адабияты ийриминин кезектеги чогулушун Шекен агай ачты. 4. Короодон чыккан үндөн улам Айша үңүлө карады. 5. Кара-Колдун көркүн ачкан байтеректер канча жылдан бери өмүр сүрүп келе жатты болду экен?

Үлгү: 1. Темирбек жолдоштору менен Самарканд шаарына экскурсияга барды. – Темирбек, жолдошторуң менен Самарканд шаарына экскурсияга кел. – Темирбек, жолдошторуң менен Самарканд шаарына экскурсияга келесиңби?

33. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз тизмектерин катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө. Алар каратма сөздүк милдетти аткаргандай болсун. Аларды сүйлөмдүн башталышында, ортосунда, аягында жайгаштыргыла да, кайрылуу, чакыруу интонациясы менен окугула, маанилерин байкагыла.

Ардактуу ата-энелер, кымбаттуу замандаштар, Алтынай, үч кылдуу өрүк комуз, берекелүү Ала-Тоо, бакытым, сүйүктүү мугалимим.

http://eduportal.uz

34. Каратма сөздү көрсөткүлө. Оозеки кепте каратма сөзгө кандай интонация мүнөздүү? Сүйлөмдөгү орду кандай? Жазууда үтүр белгиси кандайча коюлат?

О-о, кутмандуу талаам, сенин азыр дем алып жаткан кезиң[4]. Жан-жакадан комбайндар да көрүнбөйт. Мал дагы тоодон түшүп келе элек. Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканыңдан, Жер энем![4] Бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген күнүм[4]. Кезеги келгенде Жанболотко түшүндүрүп айтып берем. Эси болсо түшүнөр, кечирер бизди, касиеттүү Жер эне. *(Ч.А.)*

Ардактуу ага-инилер, жан курбулар,
Жаңы өскөн, жайдары ачык жаш муундар!
Сиздерге айта турган сөзүм — ушул,
Ар дайым китеп менен дос болуңар. *(А.О.)*

35. Интонацияны туура сактап, коюлган тыныш белгилерине карай сүйлөмдү көркөм окугула. Каратма сөздүн интонациясын өз ара салыштыргыла. Тыныш белгиси кандайча коюларын түшүндүргүлө.

1. Кадырлуу жолдоштор, тапшырган кызматыңыздарды аткардым[4]. *(К.Ж.)*
2. Жаш курбулар, жашарткыла өмүрдү. *(Ж.Б.)*
3. Баатыр, мени иретке чыксын деген экенсиз. *(К.Б.)*
4. Садагасы, сен таалайлуу баласың. *(Ж.Т.)*

36. Каратма сөз катышкан сүйлөмдү тапкыла. Каратма сөздү бир нече сөздүн тизмеги аркылуу берип, сүйлөмдү көчүргүлө. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Ызакул байке, Актан атамды убара кылбай эле коюңуз. *(Ш.Б.)* 2. Улуу ынтымак, күчтүү эмгек таалайдын эшигин кененирээк ачат, балдар. *(Т.С.)* 3. Биз жакшы заманда жашап жатабыз, жолдоштор. 4. Жардамыңызга ыракмат, аке. 5. Жолдоштор, бир кездерде биз «а» деген тамганы тааныбаган Дүйшөндүн мектебинде да окудук. 6. Ырдап жибер, Жамийла, кулак сенде. *(Ч.А.)*

Үлгү: *Урматтуу Ызакул байке, Актан атамды убара кылбай эле коюңуз? Эмне кылбай эле коюңуз? — убара кылбай эле коюңуз* — баяндооч; ээ катышкан жок; кимди? — *Актан атамды* — толуктооч; *урматтуу Ызакул байке* — каратма сөз.

http://eduportal.uz

37. Төмөнкү сөздөрдү каратма сөздүн маанисинде колдонуп, ар бирине бирден ураан жана чакырык түрүндөгү сүйлөм түзгүлө. Аларда тыныш белгиси кандайча коюлду? Каратма сөз бир өнчөй түрүндө келеби? Мисал келтиргиле.

Студенттер жана окуучулар, эл агартуу кызматкерлери, курбулар, мекендештер, Самарканд, урматтуу классташтар, энеке.

38. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Андан кийин ээ каратма сөздүн милдетин аткаргандай кылып, сүйлөмдү кайрадан ондоп түзгүлө. Кандай айырмачылыкты байкадыңар? Түшүндүргүлө.

1. Окуучулар мекен үчүн иштөөнү үйрөнүп жатышат. 2. Айымбүбү эне балдарга окуу китептерин алып келди. 3. Курбулары Гүлүманын бийлегенин сагынышты. 4. Жайлоого баруучулар жылуу кийимдерин да алышты.

Үлгү: Окуучулар мекен үчүн иштөөнү үйрөнүп жатышат. — Жай сүйлөм: эмне болуп жатышат? — *үйрөнүп жатышат* — баяндооч; кимдер? — *окуучулар* — ээ; эмнени үйрөнүп жатышат? — *мекен үчүн иштөөнү. Оңдоп түзөбүз: Окуучулар! Мекен үчүн иштөөнү унутпагыла.* — Жай сүйлөм: *окуучулар* — каратма сөз, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлду, мында ээ катышкан жок.

39. Каратма сөздү сүйлөмдүн ар кайсы жерине келтирип окуп, үтүрдүн кайсы орунга коюларын байкагыла. Ал кайсы сөз түркүмүнөн болду?

1. Кымбаттуу уулубуз Жапар! Сен дайыма алдыда бол. Башкаларга үлгү көрсөт. *(К.Б.)* 2. Балам Нуркасым, чоң сакал Метрей экөөбүздүн айта турган бир ооз кебибиз бар[4]. Береги Тентеккерди кол башчы минсин, балам. Бул менин ак ниетим, чын сөзүм. 3. — Эсиңдеби, Жер эне, баягы айлуу түн? Балким, жаратылышта экинчи андай түн болбос. — Эсимде, Толгонай. Сен ошондо[3] мындай дегенсиң: «Жер, жан жараткан Жер, биз сенин балдарыңбыз. Ак тилегибизге жеткиргин». (*Ч.А.*)

40. Каратма сөздү пайдаланып, курбуларыңарга, туугандарыңарга, таене, таятаңарга, кат жазгыла.

41. Интонацияны туура сактап, көркөм окугула. Сүйлөмгө коюлган тыныш белгилери жөнүндө айтып бергиле.

http://eduportal.uz

1. Кымбаттуу окуучулар! Мектептин айланасын жашылдандырууга активдүү катышкыла! 2. Саламатсыңарбы, асыл зат теректерим! (*Ч.А.*) 3. Күн дегенибиз — ыпысык, жалындап күйүп турган жылдыз. Күндү айланып жүргөн планеталар булар: Меркурий, Чолпон, Юпитер, Марс, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон жана биз жашап турган Жер. 4. Бизге, мектеп окуучуларына, илим жана билим керек. («*КБ*»)

42. Жадыбалга көңүл бургула. Каратма сөздүн үтүр менен ажыратыларын эсиңерге сактагыла. Анын ар бир учуруна мисал ойлоп тапкыла.

1. К , [ ]	3. [, ⌂]
2. К ! [ ]	4. [ ], ⌂ !

⌂ — каратма сөз. [ ] — сүйлөм.

43. «Абийиринди жашындан сакта» деген темада ой жүгүртүү мүнөзүндөгү чакан текст жазгыла. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн колдонгула.

13-§. КИРИНДИ СӨЗ ЖАНА АНЫН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Киринди сөз — бул айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирген сөз.

Мисалы: 1. ***Албетте,*** *менин бул эмгегим биздин айылдын биринчи мугалими Дүйшөн аксакалга арналат. (Ч.А.)* *Албетте* — киринди сөз; сүйлөөчүнүн айтып жаткан оюн ырастады. 2. *Силер,* ***мүмкүн,*** *эртең жолго чыгасыңар. («А»)* *Мүмкүн* — киринди сөз; сүйлөөчүнүн ойго карата болгон божомолун билдирди.

Түзүлүшү боюнча бир же бир нече сөздүн тизмегинен болот: ***Бактыга жараша,*** *биз улуу адамдардан үлгү алганбыз.* *Бактыга жараша* — киринди сөз, бир нече сөздүн тизмеги.

Киринди сөз сүйлөмдүн ар кайсы жеринде келет да, жазууда үтүр менен ажыратылат:

http://eduportal.uz

а) Сүйлөмдүн башында келсе, үтүр өзүнөн кийин коюлат: ***Эң оболу,*** *сен жанагы ишиңди айтчы? («КТ»)*

б) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, үтүр анын эки жагына коюлат: *Адам баласына,* ***менимче,*** *тынчтык керек. («А»)*

в) Сүйлөмдүн аягында келсе, үтүр андан мурда коюлат: *Адис сиздин айылдан болсо керек,* ***сыягы****. («КБ»)*

Маектешүү кебинде киринди сөз кемтик сүйлөмдүн маанисинде колдонулушу мүмкүн:

— Сен мага таарынып калдыңбы, Гүланда?

— ***Албетте****. (А.Т.) Албетте* деген — киринди сөз; кемтик сүйлөм.

44. Окугула. Сүйлөмдөрдү өз ара салыштырып, киринди сөздү тапкыла. Ал кандай мааниде колдонулду?

1. Биз өзүбүздүн ийгиликтерибизге ишенебиз.	Албетте[3], биз өзүбүздүн ийгиликтерибизге ишенебиз.
2. Жамийланын жүрүш-турушунда кайраттуулук мүнөз бар.	Жамийланын жүрүш-турушунда, айтор[3], кайраттуулук мүнөз бар.
3. Айыл чарбанын бардык тармагын өнүктүрөлү[4].	Бактыга жараша, айыл чарбанын бардык тармагын өнүктүрөлү.
4. Ал уялганынан келген жок.	Ал уялганынан келген жок, менин оюмча.

45. Окугула. Киринди сөздүү сүйлөмдү көрсөткүлө. Ал аркылуу сүйлөп жаткан адам ойго карата өзүнүн кандай мамилесин билдирди? Тыныш белгисинин коюлушун түшүндүргүлө.

1. Ырас, Жапар адеп майданга келгенде[2] коркуп жүрдү. Бирок бара-бара көнүктү. Кийинчерээк[3] коркуудан калды, чыйралды. (*К.Б.*) 2. Ал күнү, Орозмат айткандай, чачымды тезирээк шыпыртып алдым да, кырманга барып түнөдүм. Көрсө, Данияр түпкүлүгү биздин айылдан экен. Кишилердин айтышына караганда, анын тартпаган азабы калбаптыр. Эмнеси болсо да, элдер анын кайтып келгенин туура табышты. Ал тез-тез кыймылдап, чапчаң иштөөчү эле. Мүмкүн, турмуш аны тез иштөөгө үйрөттүбү? Балким, ошондой болуш керек. (*Ч.А.*)

http://eduportal.uz

46. Киринди сөздөрдү маанилери боюнча топтоштургула. Кыраатты менен туура окугула.

Мынакей, көптөн бери зарыгып күтүп жаткан адамыбыз да кубанычтуу кабар менен жадырап-жайнап келатат. (С.М.) 2. Албетте, Камалбектин минтип кожоюнча сүйлөшү Карабекке жаккан жок. (К.Ж.) 3. Балким, ал Анархан эмес чыгар. (К.Ж.) 4.Айтор, айыбыз оңунан тууду бейм бу жазда. (С.Ө.) 5. Демек, анын ырларына окурмандын олуттуу талап менен кароого акысы бар.(«КМ») 6. Биздин ата-журтка назарың түшкөн адам көрүнөсүң, баамымда. (К.Ж.) 7. Сөзсүз, көрөрсүз, Чоң койчу аке. (К.Ж.)

47. Ойдун ким тарабынан айтылгандыгын билдирүү, ойду тактоо, жыйынтыктоо жана угуучунун көңүлүн буруу үчүн колдонуучу киринди сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө жана алардын сүйлөмдүн жалпы мазмунуна, же сөздөрдүн тобуна тиешелүү экендигин айтып бергиле.

48. Маанилерине ылайык киринди сөздөрдү кошуп жазгыла жана алардын ордун өзгөрткүлө. Кыраатты менен окугула.

1. Быйылкы кеч күздө суук катуу болот. 2. Ишти билгизип аткарбасак болбойт. 3. Сен биздин тилегибизди аткарууга тийишсиң. 4. Элиң, Мекениң сенден көп нерсени күтөт.

Үлгү: Быйылкы кеч күздө суук катуу болот. – Болжолу, быйылкы кеч күздө суук катуу болот.– Быйылкы кеч күздө, болжолу, суук катуу болот. – Быйылкы кеч күздө суук катуу болот, болжолу.

49. Ички сезимди билдирүүчү киринди сөздөрдү кошуп жазгыла жана туура окугула.

1. Быйыл чарбабыз эгинден мол түшүм алды. 2. Адамдын жашоо жолунда кыйынчылыктар болбой койбойт. 3. Кыштын кырчылдаган чилдесинде да жылкы кайтардым. Бир үзүм нанды сурап жеген күндөр да болду.

50. Сунуш кылынган сөздөрдү жана сөз тизмектерин киринди сөздүн маанисинде колдонуп, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Анда айтылып жаткан ойго карата өзүңөрдүн кандай мамилеңерди билдирдиңер?

http://eduportal.uz

Балким, чынын айтканда, тилекке каршы, мүмкүн, агайдын айтканына караганда, ырас, менин оюмча, энем айткандай, ошентип.

14-§. КИРИНДИ СӨЗДҮН МААНИСИ

Кыргыз тилинде киринди сөз төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

Мааниси	Киринди сөз	Мисалдар
1. Бекемдөө, ырастоо, божомолдоо, күмөндүүлүк ж.б.	Албетте, арийне, чындыгында, сөзсүз, кадиксиз, кандай болбосун, балким, мүмкүн, сыягы, калыбы, болжолу ж.б.	*Сыягы*, ал чоң майрамга даярдангандай болду.
2. Ар кандай сезимдер: сүйүнүү, капалануу, элжирөө, жактырбоо, ыраазы болуу.	Бактыга карай, тилекке каршы, бактысыздыкка жараша ж.б.	*Тилекке каршы*, биз экскурсияга чыкпай калдык.
3. Ойдун ким тарабынан айтылгандыгы, кимге тиешелүү экендиги.	Менимче, менин оюмча, анын айтуусуна караганда ж.б.	*Агайдын айтканына караганда*, бүгүн концерт болот.
4. Ойдун ирети, ырааттуулугу.	Биринчиден, экинчиден, бир жактан, эң оболу, алды менен ж.б.	*Биринчиден*, кыргыздын айылынын шартын билбейт. Экинчиден, бизге ишенбейт.
5. Ойду чечмелөө, тактоо, натыйжалоо.	Мындайча айтканда, демек, чындыгында, ошентип, кыскасын айтканда.	*Бул иш, башкача айтканда,* жаштардын колунан келет.

Айтылып жаткан ойго карата болгон мамиле киринди сүйлөм аркылуу да берилиши мүмкүн.

Салыштыргыла: 1. *Бороон, менимче, жакында басылат. Менимче* — киринди сөз. 2. *Бороон, **мен ишенемин***, жакында басылат. Мен ишенемин — киринди сүйлөм.

51. Мааниси жагынан ылайык келүүчү киринди сөздү кошуп окугула. Айтылып жаткан ойдун кандай кырдаалы билдирилди?

I. Ойду бекемдөө, ырастоо

1. Канышай жыйналышка өз убагында келет. 2. Жайкы каникулду жакшы өткөрөбүз. 3. Ден соолукту бекемдөө[1] үчүн спорт менен машыгуу керек. 4. Эртең күн бүгүнкүдөн ачык болот.

II. Ойду болжолдоо, күмөндөө

1. Быйыл жай айы жаандуу болор. 2. Университетке бара турган болдум. 3. Түштүктө азыр[3] деле ысык болуп турса керек. 4. Айылга артисттер келген окшойт.

III. Ар кандай сезимди билдирүү

1. Күн ачылып кетти. 2. Үчүнчү жолу учуу үчүн космодромго жөнөдүк. 3. Айрым окуучулар жакшы окуп жатышат[4]. 4. Жолдошторума[2] кезиге албай калдым.

52. Көчүргүлө. Сөз түркүмү жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. *Мүмкүн, чамасы, ошентип* деген сөздөрдүн биринчи учурдагы маанисин жана экинчи учурдагы синтаксистик кызматын аныктагыла. Эмнени байкадыңар?

1. *Мүмкүн*, биздин[1] космонавттар Айга да учуп барышат. — Биздин космонавттар Айга да учуп барышы *мүмкүн*. 2. *Чамасы*, бул адам биздин айылдан болсо керек.

— Бул ишти өз убагында аткарууга анын, чамасы келбей калды. 3. *Ошентип*, Алабаш айылы дүркүрөп өсүүдө. — Илима сен жөнүндө ошентип айткан эле[3].

53. Айтылып жаткан ойго карата өз мамилеңерди билдирүү үчүн киринди сөздү пайдаланып, аны көп чекиттин ордуна койгула. Көчүргүлө да, тыныш белгилери жөнүндө айтып бергиле.

1. ...көркөм адабият адамдын мүнөзүн тарбиялайт. Ал чоң иштерди жасоого үйрөтөт ... 2. ... кантип сыйланганыңды айт. 3. Эртең ... биздин айылдаштар районго барышат. Мен да ... алар менен кошо жөнөшүм керек, себеби баарыбыз ... өздүк көркөм чыгармачылыктын кароосуна катышабыз. *(«АТ»)*

http://eduportal.uz

54. Окугула. Кириндиcөз ойдун кандай кырдаалын билдирди? Аларды сүйлөмдүн ар кайсы жерине келтирип, кайрадан окугула. Тыныш белгилери кандайча коюлду?

1. Быйыл, чынында, эгин талаасында[2] жакшы иштедик. 2. Карыялардын айткандарына караганда, бир кезде ушул жерде чытырман өскөн жүзүмдөр болгон экен. 3. Ырас, бул кезде улуу «Манас» эпосу дүйнөгө таанылa баштады. 4. Тилек айткандай, учурдун кандай өткөнүн да байкабай калдык. 5. Чынын айтканда, ал убакта биздин айылда жети жылдык мектеп гана бар эле. *(«КТ»)*

Үлгү: *Быйыл, **чынында,** эгин талаасында жакшы иштедик. — **Чынында,** быйыл эгин талаасында жакшы иштедик. — Быйыл эгин талаасында жакшы иштедик, **чынында.***

55. Ырастоо, божомолдоо, натыйжалоо, тактоо, ырааттуулук маанисиндеги кириндиcөздөрдү колдонуп, суроолорго жооп бергиле. Жообуңарды көчүрүп жазып, кириндиcөздүн тыныш белгисин койгула.

1. Бүгүн[3] телевизордон футбол көрөсүңбү? 2. Радиодон балдар үчүн берүүлөрдү угасыңарбы? 3. Кыргыз эл акыны А. Токомбаевдин «Таң алдында» деген чыгармасын окудуңбу?

Үлгү: *Сен Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» деген чыгармасын окудуңбу? — **Албетте,** окугам. **Кыязы,** окуп чыксам керек. **Кыскасын айтканда,** окуп чыкканмын. **Биринчиден,** окуп чыкканмын; **экинчиден,** ал боюнча дилбаян да жазгам.* ж.б.

15-§. СЫРДЫК СӨЗ ЖАНА АНЫН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Сырдык сөз айтылып жаткан ойдогу ички сезимдерди (кубануу, өкүнүү, коркуу, кубаттоо ж.б.) билдирет.

Мисалы: 1. *Өмүрүң узун болсун, кагылайын!* Сырдык сөз — *кагылайын* — ыраазы болуу сезими. 2. ***Пай-пай,** эмгек сүйгөн кишилер алп экен го (Т.С.)* Сырдык сөз — *пай-пай* — таң калуу сезими.

Сырдык сөздүн сүйлөмдөгү орду эркин, тактап айтканда, сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында келет. Оозеки кепте өзгөчө интонация менен бөлүнүп айтылып, жазууда үтүр менен ажыратылат:

а) Сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат: ***Ботом,*** *айылдан качан келдиң?* ***Пай-пай,*** *эл да жаңы, жер да жаңы! (Т.С.)*

б) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, үтүр анын эки жагына коюлат: *Табигаттын көрүнүшү, бах, кандай кооз! (Н.Б.)*

в) Сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурда үтүр коюлат: *Данияр ушундай экен да,* ***капырай***[1] *(Ч.А.)*

Сырдык сөз сүйлөмдүн башында келип, күчтүү интонация менен айтылса, андан кийин илеп белгиси коюлат да, кийинки сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат: ***Бах***! *Ала-Тоомдун булагы муздаксың да, тунуксуң! (Т.С.)*

Башка сөздөргө караганда, сырдык сөз интонацияга өтө бай, бирок алардын бардыгын жазууда тыныш белгиси менен толук көрсөтүүгө мүмкүн эмес.

56. Окугула. Сырдык сөз кандай сезимди билдирди? Тыныш белгиси менен кандайча ажыратылды? Дагы кайсы сөздөр сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алышпайт?

1. Акман машинанын артынан бек унчукту:

— Ой, саякатчылар[1], келип калдыңарбы?

Шамбет, машинадан түшүп, айланага көз жүгүрттү:

— Бах! Аба кандай таптаза[3]. Быйыл ар бир үйдө өчпөс шамдар жанат.

Ботом, келип калдыкпы! Бул кайсы жер? — деди кары аял. *(Т.С.)*

2. Жибек көйнөк сулууча кыз энтелейт,
Жамгыр кантсин, жаба куюп эркелейт.
— Ай, булганды-ай, бузулду көйнөгүм,
Жаздын жааны жаабай койсо эмне? — дейт. *(А.О.)*

3. Э-э ботом, Жийдекан! Бул бала эмне болот? — деди бир кезде ал.

— Апээй, катыгүн, мен унутуп калган турбаймынбы.

— Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла.

— Эми кандай кылам, кап! *(М.Э.)*

http://eduportal.uz

57. Төмөнкү сөздөрдү сырдык сөздүн маанисинде колдонуп, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Кандай сезимдер билдирилди?

Бах, пай-пай, капырай, аттиң ай, апий ботом, ой кокуй, бали, кап, а-а, баракелде, о-о.

58. Окугула. **Ай** деген сырдык сөз кандай сезимдерди билдирди? Аны кантип аныктоого болот? Сүйлөмдүн тыныш белгилери жөнүндө айтып бергиле.

1. *Ай-ай*, ушундай да иш кыласыңарбы? Мен силерден мындан башканы күткөн элем. (*Н.Б.*) 2. *Ай,* ушу сеники[3] өтүп кетти. 3. *Ай-ай,* не деген жигиттер ушул сонун жерин кайрылып көрө албай кетишти. *(Т.С.)* 4. *Ай* жолдош, токто! Кайт артыңа! — Жоош немени ушинте бергениң кандай, жеңе? — деп айтсам, Жамийла: койчу ушуну деп колун шилтеп күлчү. — *Ай,* эми кетет го бир жакка, калбайт айылда! — деп ойлодум мен. 5. Жаштар гана эмес, бул тамашага биз да аябай кандык. Ошондогу асмандын ыраңы, *ай*! Ошондогу элдин күлкүсү, *ай*! *(Ч.А.)*

59. Калтырылып кеткен тыныш белгини койгула. Үтүр эмне үчүн коюлду? Сүйлөмдөгү сөздөргө сөз түркүмү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Садагасы // Салмоорбек бизди тосуп чыккан тура. Бери кел // садага. 2. Бали // Сөздүн атасын айтып, Акман келди. (*Т.С.*) 3. Эл-журт үчүн // пай-пай // бул жаман болду го. Өзү тийишкен жоонун катыгын бергиле // жолдоштор. (*Н.Б.*)

60. Жадыбалга көңүл бургула. Сырдык сөздө тыныш белгиси кандайча коюларын эсиңерде сактагыла. Алардын ар бир көрүнүшүнө бирден сүйлөм түзгүлө.

1. С, [ ]	3. [, С,]
2. С ! [ ]	4. [ ], С !

С — сырдык сөз.
[ ] — сүйлөм.

61. Көп чекиттин ордуна сырдык сөздү колдонуп, өзүңөрдүн ички сезимиңерди билдиргиле. Тыныш белгисин койгула. Сырдык сөздүн маанисин түшүндүргүлө.

1. Алабаштан качан келдиң...? 2. Аксаамайдын ошондогу мүнөзү ... али да көз алдымда турганын карачы. 3. Жакшы болот ... ошентип иштейлик. 4. ... иштесеңер, тигил Сыдыкдай иштегиле! 5. Чын жүрөктөн күлгөн жаштардын добуштары ... 6. ... ушул жердеги карагаттын коюулугун карачы!

62. Туулуп-өскөн айылыңардын керемет кооздугун билесиңерби? Эмесе, ажайып айланага көз чаптырып көргүлөчү. Киндик каның тамган жерге болгон кубаныч, сүйүү, таң калуу сыяктуу сезимдериңерди сырдык сөз аркылуу билдирип, чакан текст түзгүлө.

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Сүйлөмдө каратма сөз кандай мааниде колдонулат? Ал кайсы сөз түркүмүнөн болот?
2. Киринди сөз айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн кандай мамилесин билдирет? Мисал келтиргиле.
3. Каратма жана киринди сөздөрдүн тыныш белгиси жөнүндө айтып бергиле. Мисал келтиргиле.
4. Сырдык сөздүн мааниси эмнеде?
5. Сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган сөздөрдүн сүйлөмдөгү орду кандай болот?
6. Бул сөздөрдүн интонациялык өзгөчөлүгү кандай?

СИНТАКСИСТИК ТҮРМӨКТӨР

Синтаксистик түрмөктөр деген – эки же андан ашык сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык жактан өз ара ажырагыс болуп бир бүтүндүккө бириккен тобу. Тил илиминде сөздөрдүн мындай ажырагыс тобу «түрмөктөр» деп да аталат.

Көпте мындай түрмөктөр, негизинен, атоочтуктар жана чакчылдар аркылуу уюшулат.

Мисалы: 1. Тил албасты жумшаганча, тына-тына өзүң бар. (*Мак.*)

2. Кара сууну кайнатып, каймак алган ким болот? (*Т.Мол.*)

Мындай түрмөктөрдө уюштуруучу негиз катары, жогоруда көрсөтүлгөндөй, этиштин атоочтук (*-уугу, -ган, -ар, -бас*) жана чакчыл (*-ып, -гыча, -й*) формалары эсептелет да, алар «атоочтук түрмөк» жана «чакчыл түрмөк» деп аталган синтаксистик категориялык түрлөргө бөлүнөт.

http://eduportal.uz

16-§. АТООЧТУК ТҮРМӨКТҮН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Атоочтук мүчөлөр (-ган, -ар, -оочу, -уугу, -бас ж.б.) менен аяктаган сөз тизмектери атоочтук түрмөк болот.

Мисалы: **Таттуу кыялга алданган** Зарыл кыздарды көздөй басты.

Атоочтук түрмөктөр нагыз өз маанисинде турганда, сын атоочтор сыяктуу дайыма заттын өтө ар түрдүү кыймыл-аракеттик белгилери, касиеттери боюнча мүнөздөп, сыпаттап көрсөтөт.

Мисалы: 1. **Уяда жаткан** жумуртка **асманда учкан** куш болот. (*Мак.*)

2. Дайыма ушул тоолорду **артмактап көчүп жүрүүчү** тоолуктар мындай кыйынчылыктын далайын көргөн. (*С.Ө.*)

Мында белгиленген атоочтук түрмөктөр өзүлөрүнөн кийинки *жумуртка, тоолуктар* деген зат атоочтор менен ыкташа байланышып, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарып турушат.

Демек, атоочтуктардын да, атоочтук түрмөктөрдүн да нагыз өз маанисинде турганда, синтаксистик жападан-жалгыз аткарган кызматы – аныктооч.

Атоочтук түрмөктөрдүн да сын атоочтордой эле заттык мааниге өтүп, зат атоочтор сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу өзгөргөндө зат атоочтор сыяктуу эле сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн милдетин аткарат.

1. Сүйлөмдүн ээси атоочтук түрмөктөр аркылуу уюшулат:

Мисалы: 1. **Ат аяган** жер карайт, **куш аяган** көк карайт. 2. **Өзүн сыйлабас** өзгөнү да жарытпайт.

2. Атоочтук түрмөктөр сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат:

Мисалы: 1. Ушул тойдун ээлери – тиги **келе жаткандар.**

3. Аныктоочтук милдет аткарат:

Мисалы: 1. **Ачуусу келгендин** алдынан чыкпа. 2. Буларды карап тургандардын бүткөн бою дүркүрөйт. (*К. Бек*)

4. Толуктоочтук милдет аткарат:

http://eduportal.uz

1. **Көз көрбөгөндү** кол жасайт. 2. **Отун албаганга** от жактырба.

Ошентип, атоочтук түрмөктөрдүн жогоркудай сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышы, негизинен сүйлөмдө өзүлөрүнөн кийин колдонулган зат атооч – аныкталгычтардын түшүрүлүп айтылышы менен шартталат. 3. Атоочтук түрмөктөрдүн бышыктоочтук милдет аткарышы жогоркудан айырмаланып, өзүлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча да, мааниси боюнча да башкача мүнөздө болот.

Мисалы: Айылды көздөй **бет алганда,** адырдагы баягы кош теректерди карайм. (*Ч.А.*)

63. Окугула. Атоочтук түрмөктөн болгон аныктоочту тапкыла. Аны аныктоочтун башка түрү менен салыштыргыла. Кайсынысында заттын белгиси кенен-кесир көрсөтүлдү?

1. Мен *акниет* кишимин. — Мен *кемчиликти бетке айткан* кишимин. 2. Азамат — *жакшы* жигит. *Кичинекей* Элгүлү атасынын жанында турат. — *Өмүргө сараң караган* Жапар станоктун жанында турат. 4. *Жаман* жолдош доого алдырат. — *Салтка түшүнгөн* Жеңишкүл ыр кезегин башкага берди.

64. Атоочтук түрмөк катышкан сүйлөмдү тапкыла. Аны көчүрүп жазгыла да, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Атоочтук түрмөк сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду? Кандай суроого жооп берди жана кайсы сөздү айкындады?

1. Уркуя *көптөн бери шаарда турган* аял эле. Ал калпты чындай, чынды жоктой кылып сүйлөчү. Ал дейсиңби? Уркуя ушакка да жакын аял болчу. *Бирөөдөн уккан*[2] сөздү дароо илип алчу. *(К.Б.)* 2. *Жолоочуларды ташуучу* машина саат алтыда ордунан козголду. Эл арты болуп түшкөн адамдарга кыйын болду. — Апай, мындай келип отуруңузчу, — деди Акия. — Байбиче, келиниңиз, көрсөткөн орунга өтүңүз? (*Т.С.)* Талдын көлөкөсүнө отуруп, кечке чейин карап отурдум. *Жол чаңдаткан* машиналар кызылды кырманга ташып жатышты. Күүгүм киреңде комбайнчылар келишти. Отуруп чай ичтик. Бир сындырым нан алып тиштегенимде, *комбайнчынын кара май колу жыттанган*[3] нан оозума тыгыла түштү. Ооба, *керосин жыттанган* нан экен. *(Ч.А)*

http://eduportal.uz

65. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөсү жана сөз түркүмү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Атоочтук түрмөктү тапкыла, ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду? Атоочтуктардын кандай мааниде колдонуларын эсиңерге түшүргүлө.

1. *Таң азандан атка минген*[2] Шамбет жайлоого чейин барды. 2. *Өзүнөн өзү эле эл менен коштошуп жүргөн* Чаргын Камканын үйүн көздөй келе жатты. *(Т.С.)* 3. *Жакшы менен*[3] *жүргөн* жарыйт. *Жаман менен жүргөн* карыйт. 4. *Эже кийгенди*[3] синди киет. *Кылычынан кан тамганды тилинен бал тамган* жеңиптир. *(Мак.)*

66. Сөз тизмектерин пайдаланып, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, атоочтук түрмөк жөнүндө айтып бергиле.

Ысык-Көлгө баруучу[2] кишилер, Сагындык жетектеген топ, сен окуган[2] китепти, тынчы кеткен адам, мен окуганды, эр сыйлаган, сабаттуулугу жогору адам, аскерге баруучу уулум.

67. Экинчи пунктта берилген тексттеги сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик байланышуу жолдорун аныктап,аларды схема түрүндө бергиле. Атоочтук түрмөктөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен кандай жолдор(башкаруу, ыкташуу ж.б)аркылуу байланышып турганын аныктагыла. Атоочтук түрмөктөр сүйлөмдө синтаксистик кандай милдеттерди аткарып турат жана алардын нагыз синтаксистик милдети кайсы? Сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн милдетин аткарганда, аларга кандай шарттар таасир этет? Көнүгүүдөгү мисалдардын негизинде далилдегиле.

1. Аары гүл татканды сүйөт, ууру түн катканды сүйөт. (Макал) 2. Тирүү жүрүп, өлөт деген – ушул. *(Ш.С.)* 3. Наалыганым – айткан сөзүн кабыл албаганым. 4. Борборду түзөрдөн мурда, анын иши, аткарар милдети так ажыратылган. *(«КР»)* 5. Мусапыр Таабалдынын сырын билишкен соң, эки киши үн жок, сөз жок мостоюшту. 6. Жыгыларымды билгенде, астыма саман төшөбөйт белем. *(К.Бек.)* 7. Сарайларды кыдырып көргөндөн кийин, Батырбековго өз кеңешин айтты.

68. Сүйлөмдөгү атоочтук түрмөктөрдүн кандай максаттарда колдонулганын аныктагыла. Атоочтуктар көркөм каражат катары кептин кайсы түрүнө көбүрөөк мүнөздүү?

1. Жайкалган кара сакал нурдуу жүзүнө куп жарашкан ойлуу, акылдуу боорукер Найманбай Канымбүбү менен ат

үстүнөн кош айтышты. 2. Канымбүбү өзү өңдүү-түстүү, бажырайган койгулт көздөрү токтоо, ойлуу, бир аз кылгыра карайт. 3. Ал жаркылдаган жайдары, шайыр, кепкер, боорукер, баскан-турганы – элпек, ийкемдүү. *(Т.С.)* 4. Токон кырдач мурун, дөң кабак, сакал-чачы куудай агарган, өткүр көздүү, чыканактай кичине, сары киши экен. *(А.Т.)* 5. Үргүлөйүн, кыргызымдын асыл жери! Абасы бир башкача таза, суусу мөлтүр, тунук. 6. Мелмилдеген көк асманы, чигиттеп койгон пахта сымал тоо баштарында түрмөк-түрмөк чубалган ак булуттары өз үйүндүн чамгарагындай тааныш, көзгө жугумдуу. *(Т.С.)*

17-§. ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТҮН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Чакчыл мүчөлөр (-ып, -а, -ганча, -гыча ж.б) менен аяктаган сөз тизмеги чакчыл түрмөк болот. Мындай сөз тизмеги негизги кыймыл-аракеттин маанисин толуктайт, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Кыш ышкырат, үйлөрдү ачып. (А.О.)* Кантип ышкырат? — *үйлөрдү ачып* — чакчыл түрмөк, бышыктооч. *Ышкырат* деген негизги кыймыл-аракеттин маанисин толуктады.

Чакчыл түрмөктө сүйлөмдүн негизин түзүүчү ээ жана баяндооч болбойт. Ал интонациялык жактан бөлүнүп айтылып, жазууда үтүр менен ажыратылат:

а) Сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат: ***Чоң арабакечтерди туурап,*** *жайбаракат бастым. (Ч.А.)*

б) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, үтүр анын эки жагына коюлат. *Дүйшөн,* ***ордунан ыргып туруп,*** *тизелеп отура калды. (Ч.А.)*

в) Сүйлөмдүн аягында келсе, үтүр өзүнөн мурда коюлат. *Акын таң атканча уктаган жок,* ***курбу-курдаштарынын аманчылыгын сурап.*** *(Ж.Б.)*

Демек, мындай ажырагыс сөз тизмектерин уюштуруучу өзөк же негиз катары чакчылдар эсептелет да, ошол себептүү алар «чакчыл түрмөктөр» деген терминдик аталууга ээ болот.

Синтаксистик жактан сүйлөм тутумунда «чакчыл түрмөк» деп аталган бүтүндөй сөз тизмеги бир эле суроого

жооп берип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн, бышыктоочтун, милдетин аткарат. Ошентип, чакчыл түрмөктөрдүн, жогоруда көрсөтүлгөндөй, грамматикалык белги-касиеттерине карата ага кыскача мындай аныктама берүүгө болот:

Чакчылдар аркылуу уюшулуп, бир эле суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган өз ара маанилик жана грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн сөздөрдүн тизмегин **чакчыл түрмөктөр** дейбиз;

1) **Көп сүйлөбөй**, чечен болбойт, **көптү көрбөй**, көсөм болбойт. 2) **Миң кишинин атын** билгенче, бир кишинин сырын бил. (Мак.)

Мисалдагы чакчыл түрмөктөрдү уюштуруучу **-й, -ган -ча, -а** жана **-ып** формаларындагы чакчылдар өзүлөрүнөн мурда колдонулган атооч сөздөр менен грамматикалык ар кандай формаларда байланышып, синтаксистик жана маанилик жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп турат.

69. Окугула. Негизги кыймыл-аракетти билдирген баяндоочту тапкыла. Андан кийин анын маанисин толуктаган чакчыл түрмөктү көрсөткүлө. Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду? Кайсы сүйлөмдө кыймыл-аракет элестүү баяндалды?

1. Ал көпчүлүктү кубандырып койду.

2. Кыз-келиндер иштеп жатышат.

3. Эдиса ордунан тура калды.

4. Бактыбек ата-энесинин айткандарына макул болду.

— *Чукугандай сөз таап,* ал көпчүлүктү кубандырып койду.

— *Чарчаганды билбей, оюн-күлкүгө батып*, кыз-келиндер иштеп жатышат.

— Эдиса, *эки жакты карап, алаканын шак коюп*[3], ордунан тура калды.

— Бактыбек ата-энесинин айткандарына макул болду, *көздөрүн кыбыңдатып*[3].

70. Сүйлөмдөн чакчыл түрмөктөрдү тапкыла. Схемадагы графаларды андагы коюлган талапка ылайык толтургула.

1. Күнү-түнү талыкпай,
Душмандын жолун чалгыла. («Курманбек»)

http://eduportal.uz

2. Биздин кызыл короз да бош келеби, кош канатын каккылай берип, белин кайкайта, желке жүнүн түктүйтө, оозун чоң ачып, көзүнүн агын чыгара, кошул-ташыл кыйкырат. *(Т. К)* 3. Алтынбек терең ойго чөмүлүп келе жатып, бетме-бет келген жолдошун байкабай калды. *(К. Ж).* 4. Бир туугандай ийменип, менден тартип алгыла. *(«Курманбек»).* 5. Кыргыйдай илгир болсун деп, кылыч тактым жанына. *(«Курманбек»).* 6. Айылга кетип бара жатып, бирибиз да ооз ачып сүйлөгөн жокпуз. *(Ч. А.).* 7. Мундуу күндө көп жүрүп, буурул болуп карыдым. 8. Эч душманга кор кылбай, элди асырап багабыз. *(«Курманбек»).* 9. Үйүндө бекер жатканча, үйрөнсөң, илимкат жакшы. *(Т. Мол.)*

Чакчыл түрмөктөр	Тиешелүү болуп айтылган кыймыл-аракет	Берилүүчү суроолор	Синтаксистик аткарган кызматтары
1. Күнү-түнү талыкпай	чалгыла	кандайча?	сыпат бышыктооч

71. Көчүргүлө. Чакчыл түрмөктү таап, аны үтүр менен ажыраткыла. Аталган түрмөк сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышты? Андагы үтүрдүн коюлушун түшүндүргүлө.

1. Күрөгүнүн сабына таяныp[2] саамай чачын сылап[2] Зарыл бир саамга токтоп калды. Чаргын шашкалак башка сөзгө келбей жөнөп кетти. 2. Акман карылыкка ашыккан киши эмес. Суу башкарат колунан кетменин түшүрбөй. (*Т.С.*) 3. Ырыскысына мас болуп[3] мөмөлүү жыгачтар ыргылөгөндөй сезилет. Бир кезде Жапар Чүкөбайга карады. Чүкөбай шашып дароо ордунан тура калды. Эки жагын каранып[3] тамагын кырып[3] жыйналышты ачты. (*К.Б.*)

72. Көчүргүлө. Сүйлөмдөрдү түзүлүшү боюнча салыштыргыла. Кайсынысы жөнөкөй, кайсынысы татаал сүйлөм? Эмне үчүн?

1. Айдалган аңыз куру калып, үрөн себилбей, жүрөгүм кансырап жатты.—Ушундай ойлорго берилип, Субанкулду эстедим. 2. Мени кучактап, Алиман боюн таштады.—Көзүмө жаш толуп, үрөндү алып кеткен качкындарды каргадым. 3. Алимандын башын тиземе коюп, мойнунан кучактап отурдум.—Санаа басып, келинимдин тагдырын ойлоп кеттим. (*Ч.А.*)

http://eduportal.uz

73. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзүп, чакчыл *-ып* мүчөсү менен аяктаган сөздүн жана сөз тизмегинин грамматикалык белгисин аныктагыла; *чакчылбы, чакчыл түрмөкбү, татаал сүйлөмдүн* бир бөлүгүбү, татаал этиштин түгөйүбү? Булардын синтаксистик кызматы кандай?

1. Жамила Ата Мекендин жаратылышы жөнүндө айтып[2] берди. — Жамила, башын төмөн салып[2], унчукпастан жүрүп отурду. — Жапардын сөзүнө күлүмсүрөп[2] жооп берди. — Жүрөгү уйгу-туйгу болуп[3], түпсүз кыял Жапарды курчап алды. *(К.Б.)*

2. Чагылган жаркылдап[3], жүрөк титирейт. — Чоң көздөрүн бажырайтып, Чаргын отургандарга тандана карады. — Акия айткандай, ошол эле күнү көпчүлүк эле Чаргынды башкармалыкка шайлап[2] коюшту *(Т.С.)*

74. Чакчыл түрмөктү сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында келтирип, ар бир сүйлөмдү кайрадан окугула. Үтүр белгисинин кандайча коюларын түшүндүргүлө. Сүйлөм мүчөсү боюнча талдагыла.

1. Динарды катуу-катуу кучактап[2], Бурма ыйлап жиберди. (*Т.С.*) 2. Колун жаагына таяп[1], Бектурган көз ачып жумганча өйдө болду. (*А.Т.*) 3. Жапар, башын көтөрүп[3], Айшаны тике карады. (*К.Б.*)

75. Чакчыл түрмөктүн маанисин айтып бергиле. Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду?

Колун өйдө көтөрүп, мени көрө коюп, туулуп-өскөн жерди көрүп, китебин алып, баланын үнүн угуп, бизди тике карап, бөбөгүн көкөлөтө көтөрүп, көзүн улам-улам ирмеп, колун ушалап, алаканын чапкылап.

БК 76. Тексттин мазмуну менен таанышып чыккыла, андагы негизги ой ким жөнүндө болуп жатат? Бул тексттин кайсы түрүнө таандык.

БАЙЫРКЫ КАРГЫЗ РУХУНУН ТУУ ЧОКУСУ

...Бирок, кантсе да кыргыз элинин мына ошол байыркы ата мурасынын эң туу чокусу – улуу «Манас»эпосу. Чынында да «Манас» эпосу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку

http://eduportal.uz

боюна сиңирип, элдин тарыхын ар тараптан кеңири жана толук камтышы боюнча дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтикалык эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат. Элдин көркөмдүк аң-сезими аркылуу муундан-муунга, укумдан-тукумга өткөн «Манас» эпосу бышып-жетилип, күчүнө толуп турган кезде бизге, биздин күнгө туш келди. Бул анын зор тарыхый белгиси.

Улуу эпос эми өзүнүн экинчи өмүрү – китеп өмүрү менен жашоо дооруна өттү. Ошентип, бир мезгилде ооздон-оозго өтүп, уруудан урууга гана белгилүү болгон зор эстетикалык окуя өзүнүн накта көркөмдүк наркына ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын алтын казынасына түздөн-түз келип кошулду.

«Манас» эпосу бийик гуманизмге сугарылган эпос. Эпосту жараткан элдин акылмандуулугу көркөм чыгарманын трагедиялуу финалынан эле даана сезилип турат. Мындай кайталангыс финал улуу чыгармага гана белгилүү.

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

18-§. ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ

Эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлүп, бирдиктүү татаал анын тутумундагы сүйлөмдөр маанилик жактан да, грамматикалык жактан да өз ара байланыштуу болушуп, бирдиктүү татаал билдирсе татаал сүйлөм деп аталат.

Мисалы: төмөнкү сүйлөмдөргө көңүл буруп көрөлү: *Жаан жаайт, эгин өсөт, эл күн көрөт, мен да алар менен кошо жашайм. (Ч.А.)*

Бул татаал сүйлөм төрт жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү. Мындагы сүйлөмдөр бири-бири менен мезгилдик мааниси боюнча байланышып, биринин артынан экинчиси болгон окуя көрсөтүлдү.

Ал эми маанилик жактан бири-бирине жакын болбогон жөнөкөй сүйлөмдөр татаал сүйлөмдү уюштура алышпайт. Мисалы, *Сабак башталды* жана *Ысык-Көл тоңбойт* деген жөнөкөй сүйлөмдөрдөн татаал сүйлөм түзүлбөйт, себеби бул сүйлөмдөр мааниси боюнча өз ара байланыштуу эмес.

http://eduportal.uz

Жөнөкөй жана таатал сүйлөмдөр бири-биринен грамматикалык түзүлүшү боюнча айырмаланышат. Атап айтканда, жөнөкөй сүйлөмдө бир эле грамматикалык негиз (баш мүчөлөр) болсо, ал эми татаал сүйлөмдө эки же андан көп грамматикалык негиз болот.

Салыштыргыла:

1. *Коңур салкын күз келди.*
2. Ак кеме каалгып сүзүп баратты.
3. Жер тойгузат, от күйгүзөт. (*Мак.*)
4. Каалга шарт ачылды да, Ызакул үйгө кирип келди.

Татаал сүйлөмдүн өзүнө мүнөздүү грамматикалык түзүлүшү бар. Ал төмөнкүдөй жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлөт (кашаанын ичиндеги 2 деген сан — эки тутумдуу, 1 дегени — бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдү билдирүүчү шарттуу белгилер).

1. *Акылы бар билимди* ***самайт, акылы жок*** *кийимди* ***самайт.*** *(Мак.)* Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр. (2 + 2) Эки сүйлөмдө тең баш мүчөлөр катышты.

2. *Китепти* ***сүйгүлө, ал*** *силердин келечек турмушуңар үчүн* ***керек болот.*** Биринчи бөлүгү — бир тутумдуу (ээ катышкан жок); экинчиси — эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм (1 + 2)

3. ***Кеңешме болот,*** *ошого дейре уюштуруу иштериңди жолго кой.* Биринчи бөлүгү — эки тутумдуу; экинчиси — бир тутумдуу (ээ катышкан жок) жөнөкөй сүйлөм. (2 + 1)

4. *Өзүңдү* ***эр ойлосоң,*** *башканы* ***шер ойло*** *(Мак.)* Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр коюлат.

77. Текстти окугула. Жөнөкөй жана таатал сүйлөмдөрдү атагыла. Айырмачылыктары эмнеде?

АТА ЖУРТТУН БИР УУЧ ТОПУРАГЫ

Бир ууч топурактын эмне деген касиети бар? Чабалекей таруудай топурактан уя салат. Балапан чыгарып, алыска учуруп кетет. Келерки жылы жыт сиңген эски уясына кайра ке-

http://eduportal.uz

лет. Ошентип, бир ууч топурактан куштардын мекени пайда болот экен.

Көл бир тамчы суудан жыйылат, күү бир кайрыктан чертилет, кылым бир күндөн түзүлөт. Демек, санжырачылардын Ата Журт бир ууч топурактан куралат дегендери чындык экен да. Ата Журттун бир ууч топурагы – ыйык, ошондуктан эл жаман көргөн адамына бир ууч топурак салбай коёт[1]. Баарыбыз Ата Мекенди сүйөбүз, туулган жердин топурагы — алтын. («*КБ*»)

78. Көчүргүлө. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Татаал сүйлөмдө канча грамматикалык негиз болот? Грамматикалык түзүлүшү боюнча сүйлөм канчага бөлүнөт? Татаал сүйлөмдүн жөнөкөйдөн айырмасы эмнеде?

1. Нан бекеринен улуу деп аталбайт[2]. Кимде ким нандын кадырына жетсе, ал элдин[1] урмат-сыйына ээ болот. *(«КБ»)* 2. Сөзүм бүттү, жасадым гүлзар жайды; жыпар жыты ааламга чачсын деги. Билим ал, киши болгун! *(Ж.Б.)* 3. Алар көз ачып жумганча[3] асман мелжиген бир үйгө келип токтошту, машинадан түштүк. Баарыбыздын жүзүбүз жарык, кубанычтуубуз. *(К.Б.)*

79. Татаал сүйлөмдү таап, аларды көчүргүлө. Анын тутумундагы ар бир сүйлөмдү өзүнчө атап, үтүр менен ажыраткыла. Татаал сүйлөм түзүлүшү боюнча жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрүнөн түзүлгөнүн шарттуу белгилер менен көрсөткүлө.

1. Асманда алакандай булут жок, өлчөмсүз асман тып-тынч жаткан океан сыяктанат. Гүлдөн гүлгө конуп, бал тарткан аарылар. Кызыл ала, көк ала көпөлөктөр... Бул көрүнүштү сүрөттөш кыйын, эч нерсе менен салыштырууга болбойт. Табияттын кол тийбеген байлыктары наристе бойдон, баардыгы керемет. Жапайы жүзүмдөр жашыл жалбырактын арасынан күндү шыкаалашат. (*А.Т.)*

2. Ат тойгон жерине качат, эр жигит туулган жерине шашат. Душманга жаныңды берсең да, сырыңды бербе. (*Мак.)* 3. Көзүмдүн жашы көл болуп, жаш баладай ыйладым. *(Т.)*

Үлгү: *Ат тойгон жерине качат, эр жигит туулган жерине шашат. Татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгү да, экинчиси да — эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм (2 + 2)*

http://eduportal.uz

80. Төмөндө татаал сүйлөмдүн түзүлүшү шарттуу белгилер аркылуу көрсөтүлдү. ошол схемаларга карата татаал сүйлөм түзгүлө. Эки жана бир тутумдуу сүйлөмдөр жөнүндө эмне билесиңер?

1. Эки тутумдуу + эки тутумдуу = 2 + 2
2. Эки тутумдуу + бир тутумдуу = 2 + 1
3. Бир тутумдуу + эки тутумдуу = 1 + 2
4. Бир тутумдуу + бир тутумдуу = 1+ 1

81. Мааниси жагынан ылайык келүүчү экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла да, татаал сүйлөм түзгүлө. Татаал сүйлөмдүн тыныш белгисин койгула. Баш мүчөлөрдүн астын сызгыла.

1. Адамдын акысын жер кайтарат ... 2. Биз жолго чыга албадык ... 3. Сабак бүткөндөн кийин ... 4. Баатыр кол баштайт... 5. Жашыл оңот ... 6. Эки тоо көрүшпөйт ...

82. Татаал сүйлөмдү көчүрүп жазгыла. Аларга сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүө. Татаал сүйлөм жөнөкөйдүн кайсы түрүнөн түзүлдү? Бир тутумдуу сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесиңер?

Жер деңиздин жүрүшүн тороп көшөрөт, деңиз болбой жерди омуруп сүрдүгөт. Таң атар маал таяп келди. Дагы бир түн карып, дагы бир күн жаралып келатты. Шоолаланган ала күүгүмдө таноосунан буу бурулдаган бугунун шалпык эрдине окшоп, көбүк бүркүп, күрпүлдөгөн жээк көрүнө баштады. Деңиз менен жер тийишкен узак жээк туташ оргуштап кайнап, жер менен деңиз тийишкен узак жээк үстүндө муздаган буу туман болуп уюп, туман асты күркүрөп-шаркырап жатты. Деңиз көшөргөнүн койбой, толкун артынан толкун кубалап, тоңголок кумдуу жээкти жаба берет, кара күрөң былжыр таштарга шабыраган көбүк жабышат. Түн тарап, таң агарды. Жарык шоола жайылып, теребел айкындала берди. Жер сүрөтү таанылып, деңиздин кыяпаты ачылды. *(Ч.Айтматов.)*

БК 83. Окугула. Текст түзүүдө сүйлөмдүн кайсы түрү колдонулду? Ал сүйлөмдөрдүн ортосунда айырмачылыктар барбы? Мында автордун айтайын деген негизги оюу эмнеде?

Бир жаш жигит сурап калды: — Урматтуу карыя, улуулук деген кандай болот? — Бул суроого байыркы бабалардан калган бир уламыш кеп менен жооп берейин.

Кайсы бир кылымдардын биринде Адам ата улуулукту табуу үчүн көп жол басат, дүйнөнү түгөл кыдырат, таппайт. Акыры дүйнөдөгү эң чоң океандан сурайт, ал да өзү таппай жүргөнүн айтат. Андан соң Тибеттеги дүйнө боюнча эң бийик Эверест тоосунан сурайт. Ал да арчаларын түтөтүп, улуулуктун кайда экенин таппай жаткан болот.

Акырында улуулукту сурап ааламга кайрылат. Анда ал мындай деген экен: «О-о, адам, муну мен сенден сураганы бараттым эле, анткени улуулук сага берилген».

Көрдүңбү, көрсө улуулук өзүбүздө тура. Эми аны барктап баалай билүүбүз керек. Анткени улуулук — адам баласынын эң таза маданияты, акыл-эси, кубанычы, жашоосу... («*КТ*»)

84. Өзүңөр жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө (ар бирине үчтөн мисал ойлоп жазып келгиле. Аларга мүнөздүү грамматикалык белгилер жөнүндө айтып бергиле: а) сүйлөмдүн грамматикалык негизи жөнүндө; б) түзүлүшү жөнүндө; в) тыныш белгиси жөнүндө.

85. Схемага көңүл бургула: айтылыш максаты, грамматикалык түзүлүшү боюнча сүйлөмдүн бөлүнүшүн эсиңерде сактагыла. Ар бирине мисал келтиргиле.

Сүйлөм
- айтылыш максаты боюнча:
  жай;
  суроолуу;
  илептүү;
  буйрук;
- грамматикалык түзүлүшү боюнча:
  жөнөкөй;
  татаал.

19-§. ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Татаал сүйлөмдү түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тең укукта, тең мааниде колдонулушу мүмкүн.

Мисалы: *Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт. (Мак.)*

Мында эки сүйлөм бар: 1. *Көпкөн жигит көп сүйлөйт.* 2. *Чечен жигит эп сүйлөйт.* Эки сүйлөмдүн бири экин-

http://eduportal.uz

чисине багынган жок, ар биринин баяндоочу тыянактуу айтылды.

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине багынбастан тең укукта байланышса, тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Кээде жөнөкөй сүйлөмдүн бирөө ойдун натыйжасын билдирет да, экинчиси мааниси боюнча ага багынып, анын ар кандай кырдаалын (орун, мезгилин, шартын ж.б.) билдирет.

Мисалы: *Касым жөнөп кеткенден кийин, Майсалбектен кат келди (Ч.А.)*

Негизги сүйлөм — *Майсалбектен кат келди*. Качан? — *Касым жөнөп кеткенден кийин* — негизги сүйлөмдөгү ойдун мезгилин билдирди, ага мааниси боюнча багынды.

Эгерде ушул сүйлөмдү өзүнчө алып карасак, тыянактуу ойду билдире албайт, ошон үчүн *Майсалбектен кат келди* деген сүйлөм менен ажырагыс бирдикте колдонулат.

Ошентип, **жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчисине багынып турса, ал багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.** Демек, татаал сүйлөмдү түзүп турган сүйлөмдөр өз ара тең укукта болушат, же болбосо бири экинчисине багынат. Ушуга байланыштуу татаал сүйлөмдүн эки түрү бар: 1) тең байланыштагы татаал сүйлөм; 2) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.

86. Текстти окугула. Татаал сүйлөмдү атагыла, ал канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү? Татаал сүйлөмдүн кайсынысында жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тең байланышты?

Кайковус уулуна насаат кылып мындай дейт: «Калктын алдында сүйлөй турган сөзүң мыкты болсун, бул сөздү эл кабыл алсын». Калайык сенин сөз менен бийик даражага жетишкениңди билсин, анткени кишинин мартабасын сөз аркылуу билишет, сөздүн мартабасын киши аркылуу билбейт. Анткени, ар бир адамдын абалы өз сөзүнүн астында жашырынган болот.

Бир сөздү бир сөз менен айтса болот, уккан кишинин көңүлү бузулат, ушул сөздү башка сөз менен айтса уккан кишинин көңүлү жыргайт.

http://eduportal.uz

Эй перзент, сөздүн алдын жана артын билгин жана аларга көңүл бургун, ар кандай сөз айтсаң, жүзүнө айткын. Эгер сөздү айтып, эмне үчүн айтылганын билбесең, тоту кушка окшоп каласың, ал дайым сүйлөйт, бирок сөздүн маанисин түшүнбөйт.

Сөздү абдан кадырлуу деп билгин, сөз асмандан келбейт жана ал кор болчу нерсе эмес. Кайсыдыр бир сөздү билсең ордунда сүйлөгүн, убактыңды текке кетирбе, болбосо билимге кысылгансып калган болосуң.

Билбеген илимге убакыт кетирбегин жана андан нан талап кылбагын.

Дайым билүүнү тилеген болсоң, өнөр жана билимден качпа.

«Кабуснаама» китебинен.

87. Ата-энеңерден сурап, макал жана учкул сөз жазып келгиле. Грамматикалык түзүлүшү боюнча алар кандай сүйлөмдөр? Түшүндүргүлө.

88. Окугула. Жыйынтыктуу ой берилдиби? Анда эмесе, мааниси боюнча байланыштуу болгон экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазып, татаал сүйлөм түзгүлө. Тыныш белгисин койгула. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөм кандайча аталат?

1. Жакшынын өзү өлсө да ... 2. Биз айылдан келгенче ... 3. Кыздар үйгө келгенде ... 4. Ызгаардуу кыш келип... 5. Эрте айдалган эгиндер сеңселип ... 6. Уста кандай болсо ...

89. Көп чекиттин ордуна экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазгыла да, баш мүчөлөрдүн астын сызгыла. Татаал сүйлөмдө канча баш мүчө болот? Ал эми жөнөкөй сүйлөмдөчү?

1. Аларга сен алтын бергениң жок ... 2. Күн чыкты ... 3. Үчүнчү күнү күн ачылды, туман тарады ... 4. ... кыш түштү. 5. ... жаман сөз баш жарат.

90. Окугула. Татаал сүйлөмдөрдү таап, аларды бири-бирине салыштыргыла. Кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Кайсынысында жөнөкөй сүйлөмдөр тең укукта, кайсынысында багыныңкы абалда байланышты?

1. Күн ысык болуп, аба кургаганда, баканын терисиндеги суулар өтө ылдамдык менен бууланып кетет. 2. Бул убакта

http://eduportal.uz

бака суудан чыкпайт жана көп убакыттар бою суу алдында жашай берет. 3. Ал эми аба нымдуу болгондо, анын терисиндеги суулар аз бууланат. 4. Анда ал үчүн суудан чыгып жүрүү коркунучсуз жана уругун дарактын башына чыгып чача баштайт. Жаан маалы бүткөнгө чейин, көнөк баштар өөрчүп чыгууга үлгүрүшөт.

91. «Келечек жаштарга таандык» деген темада ой жүгүртүү мүнөзүндөгү чакан текст жазгыла. Татаал сүйлөмдү колдонгула.

92. Схемага көңүл бургула. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн эсиңерде сактагыла, алардын ар бирине үчтөн мисал ойлоп жазгыла. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

Татаал сүйлөм
- тең байланыштагы татаал сүйлөм
- багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара төмөнкүдөй эки жол аркылуу байланышат:

1) Интонация аркылуу.
2) Байламталар аркылуу.

Ошентип, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдоруна карай байламтасыз жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп бөлүнөт.

20-§. БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен интонация аркылуу байланышса байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат. Интонация аркылуу байланышкан сүйлөмдөрдүн ортосунда төмөнкүдөй маанилик катыштар болот:

1. **Мезгилдеш.** Жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде же ар мезгилде, же биринин артынан бири болгон окуянын иретин билдирет: 1. *Таң атты, жер бети кыймылга келе баштады.* 2. *Бороон-чапкындуу кыш да болот, жаз да келет.* (*Ч.А.*)

2. **Каршылаш**. Сүйлөмдөр бири-бирине каршы мааниде айтылат. *Бетеге кетет, бел калат, бектер кетет, эл калат.* (*Мак.*)

3. **Салыштырма.** Окуялар, кубулуштар өз ара салыштырылып, окшоштурулуп көрсөтүлөт: *Акыл Айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет. (Мак.)*

4. **Себеп-натыйжалаш.** Сүйлөмдөр өз ара себеп-натыйжа; же тескерисинче, натыйжа-себеп маанисинде колдонулат: *Ат мүдүрүлүп кетти, Ажар үстүнөн кулап түштү.*

5. **Чечмелөө (түшүндүрүү).** Жөнөкөй сүйлөмдүн бирөө жалпы мааниде айтылып, экинчиси аны толуктайт жана чечмелейт: *Мен Сабыр Кубатов эмесмин, мен курулуш инженеримин.*

93. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Эмне үчүн тең байланыштагы деп аталат? Андагы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочтору кандай формада аяктайт?

1. Көктөн жалгыз жылдыз учту, үнсүз шуулдап түшүп, куйругу үзүлдү, өзү өчтү *(Ч.А.)*. 2. Сыдырым жел сокту, шыбак башы термелди. 3. Дүйнөнүн шамы – билим, жашоонун шамы – эмгек.

94. Мааниси жагынан жакын болгон сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла. Тыныш белгисин койгула. Натыйжада, татаал сүйлөмдүн кайсы түрү түзүлдү? Анын грамматикалык түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.

1. Бүгүн күн чайыттай ачык... 2. Жакшы таап сүйлөйт ... 3. ... бир аздан кийин Ай көтөрүлдү ... 4. Турмуш өзү сонун турбайбы 5. Билимдүүнүн сөзү өткүр ...

95. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдү тапкыла. Аны көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Алар жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрлөрүнөн түзүлгөндүгүн сан менен көрсөткүлө.

1. Күн өттү, ай өттү, кыш түштү. 2. Чолпон-Атага келдик. Машина токтоду, эл ураалап кыйкырды. Директор жыйна-

http://eduportal.uz

лышты ачты. Акырында сөз мага берилди, мен ордумдан турдум. (*К.Б.*) 3. Ак күмүштөй колу бар, ак кайындай бою бар. (*Ж.Б.*) 4. Түн суук, кыш ышкырат, үйлөрдү ачып. Ыйлатат, урат, ойнойт, ыза кылат, жыргалдуу жазды ала качып. (*А.О.*)

Үлгү: *Күн өттү, ай өттү, кыш түштү.* Бул — татаал сүйлөм. Түзүлүшү: эки тутумдуу + эки тутумдуу + эки тутумдуу сүйлөмдөр. (2 + 2 + 2)

96. Татаал сүйлөм канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү? Алардын ортосундагы маанилик катышты аныктагыла. Тыныш белгисинин коюлушу жөнүндө айтып бергиле.

1. Төрт түрдүү кулк-мүнөздүн акыры төмөнкүчө бүтөт: өжөрлүк уятка калтырат, жеңилдик өкүнүчкө алып келет, заар тил өчөштүккө жол берет, жалкоолук басырынууга алып келет. 2. Мен үчүн аялзатынын эки түрү маалым: биринчиси бизди азапка салат, экинчиси биздин азабыбызды тартат. Биздин азабыбызды тарткандан мен бирөөнү гана билем, ал — менин энем! («*ЗО*»)

97. Сүйлөмдөрдү окуп, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн араларына коюлган үтүр, сызыкчанын коюлуу эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Жакшы дили менен сыйлайт, жаман тили менен кыйнайт. 2. Жаз айы кургакчыл болду, ошондуктан жер кургап кетти. 3. Эмгекчил киши – кадырлуу, эмгексиз киши – жабырлуу. 4. Кийимдин калыңы-кир көтөрүмдүү, ал эми жигиттин калыңы – сөз көтөрүмдүү. 5. Атамдан кат алдым, ошол себептүү жолго чыктым. 6. Кээде асман ала булут болуп келет да, анан шумдуктуу чагылгандар чартылдайт. 7. Душманыңды кечире бил, бирок анын душман экенин эсинден чыгарба.

98. Мезгилдеш жана карама-каршы маанидe байланышкан сүйлөмдөрдөн байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм (ар бирине үчтөн) түзүп келгиле. Тыныш белгисин түшүндүргүлө. Эгерде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик жактан карым-катыш болбосо, кандай болор эле?

99. Жөнөкөй сүйлөмдөрү кандай маанидe колдонулганын көрсөткүлө. Алардын тыныш белгиси жөнүндө айтып бергиле.

http://eduportal.uz

1. Ар бир эл рухий байлыктардын эң керектүүлөрүн улам кийинки муундарга жеткирип турат. Ошондой байлыктардын бири — макалдар. Адатта, эл макалдарды жогору баалашкан, аларды сөздүн гүлү, сөздүн бермети деп коюшкан. Бул боюнча төмөнкү макалдардын маанисине көңүл бургула. Жылдыздын көбү — асмандын көркү, билимдин көбү — адамдын көркү.

21-§. БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

1. Жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара мезгилдеш, салыштырма, каршылаш ж.б. мааниде колдонулса, араларына үтүр коюлат. 1. *Жаан күчөдү, мен саманга көмүлүп жата бердим.* (*Ч.А.*) 2. *Пахтачылардын тобу түзүлдү, анын жетекчиси Закир ата болду.*

2. Биринчи сүйлөмдө негизги ой берилип, калгандары аны чечмелеп, саноо интонациясы менен айтылса, биринчисинен кийин кош чекит, кийинкилеринин араларына үтүр коюлат: 1. *Чаке, бардыгы өз жайында: айдоо аянты кеңиптир, койлоруңа төл кошулуптур. (Т.С.)*

3. Сүйлөмдөр кескин түрдө карама-каршы мааниде колдонулса, араларына сызыкча коюлат:

1. *Иштесең — тиштейсиң. (Мак.)*

Булардын схемасы төмөнкүдөй:

1. [ ], [ ]
2. [ ] : [ ], [ ]
3. [ ] — [ ]

100. Окугула. Үтүр, сызыкча жана кош чекит белгилеринин эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө. Татаал жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кандай түрлөрү бар?

1. Төгүлдү, балкыды, нур мемиреди,
Гүлдөрдөй күлмүң-күлмүң[3] берди белги.
Жыргал да, кубаныч да жана бакыт
Каптады, карагыла биздин жерди! (*А.О.*)

2. Баатыр адам — тирүү адам, кайраттуу адам — соо адам. (*Мак.*)

3. Бурма капаланган болуу керек: узун кирпиктери сууланып турат, өңү өчүңкү, кабагы бүркөө. (*К.Б.*) 4. Кары да, жаш да — баары жеңишке чыгышкан. — Каныбек эмне кылып жатат? — Билбейм. (*К.Ж.*)

5. Адамдан артык билгич бол, Төштүк,
Кыргыйдын кыраан илгич бол, Төштүк!
Мен бугудай моюн бурайын,
Өгөөгө жакын турайын, Төштүк. (*С.К.*)

101. Татаал сүйлөмгө тиешелүү тыныш белгилерди коюп, көчүрүп жазгыла. Алардын эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик жактан кандай катыштар бар?

1. Шамбет теребелге көз чаптырат алыста аскалар каалгыйт астында көл мелтирейт булуңда күлкү жаңырат. 2. Жээк баягыдай жер-суу баягыдай. (*Т.С.*) 3. Канча[3] уктаганымды билбейм[2] бир убакта бирөө басып келгендей болду. Көзүмдү ачсам Жамийла экен (*Ч.А.*) 4. Тарбия берүү — улуу иш, ошол аркылуу адамдын келечек тагдыры чечилет. («*КБ*»)

102. Көп чекиттин ордуна мааниси боюнча ылайык келүүчү экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн айырмасын түшүндүргүлө.

1. Силер мага карабай кете бергиле... 2. Менин тажрыйбам жакшы натыйжаларды берди.. 3 Айыл ичи куду баягыдай ... 4. ... аба укмуштуудай таптаза. 5. Ушулардын бардыгы Фергана өрөөнүндө чоңоюшкан жөнөкөй кишилер эле...

103. Көчүргүлө. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) түзүлүшү боюнча кандай сүйлөм экендигин аныктоо; б) жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрү; в) татаал сүйлөмдүн кайсы түрү; г) сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызуу.

1. Ушундай коркунучтуу талаада ким[3] жүрсүн, бирок турмушта эмнелер болбойт. 2. Чүй талаасы сапсары алтындай. 3. Сенин кыялың адамда жок: кээде кишини магниттей тартасын[2], кээде жакындаган жанды жанындан түртөсүң. 4. Букарага келгениме алты ай болду. Мен үчүн ал алты жылдай сезилди. (*А.Т.*) 5. Колум ачык, бир чыны уудан бир чака бал бөлө алам. Көңүлүм жарык, музда көктөп, өнө алам. (*А.О.*)

http://eduportal.uz

22-§. БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН ТҮГӨЙЛӨРҮНҮН МААНИЛИК КАТЫШТАРЫ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламталар аркылуу байланышса, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат: 1) *Эмне үчүн Тоголок Молдо бүгүн келген жок, же Айылчы акеси экөөнүн башка ою барбы? (Ш.Б.)* 2) *Азып-арыган кишидей кебетеси басмырт, жүзү муңайым, бирок өзү кайраттуу адам. (Т.С.)* 3) *Мен сага эмне деп жооп беришимди билбейм, неге десең бул ишке толугу менен катыша албадым. (К.К.)*

Бул тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен **же, бирок, неге, десең** байламталары аркылуу байланышты.

Кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен тутумдаштыруу үчүн колдонулган байламталар маанилерине карай байланыштыргыч (***жана, жана да, да, дагы)***, каршылагыч **(а, ал эми, бирок, антсе да, ошондо да, анткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен)**, божомолдогуч **(же, же болбосо, мүмкүн)** жана себеп байламталар (**анткени, себеби, андыктан, эмне үчүн десең, ошондуктан, ошол себептүү)** болуп бөлүнөт.

Байламталардын мындай маанилик ар түрдүүлүгүнө карата алар байланыштырган (тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы) жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик катыштары да түрдүүчө болот.

1. Байланыштыргыч байламталар өз ара мезгилдеш маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырат: 1) *Эшелон уламдан-улам ылдамдап, анан бат эле карааны үзүлдү да, көпкө чейин так-так этип тарсылдаганы угулуп турду. (У.А.)*

Эскертүү: Байланыштыргыч байламталардын ичинен **да** байламтасы кээде каршылап, сүйлөмдөрдү да тутумдаштырат; *Желе тартып желпинет. Жаз болгондо келишет да, күз болгондо кетишет. (Таб.)* — Каркыра, турна.

2. Себеп байламталар себеп-натыйжалаш сүйлөмдөрдү байланыштырат: 1) Айымбалык түбөлүктүү, **ошол себептүү**

ал көргөн түштөр да түбөлүктүү. (Ч.А.) *Ажар турмуш туткуну, турмуш кулу, **анткени** анда ата да, эне да жок. (К.Б.)*

3. Каршылагыч байламталар бири-бирине каршы келген жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырат: 1) *Кол-буту жок, **ошентсе да** терезеге сайма саят. (Таб.)* — Аяз. 2) *Ал — ашыкча унчукпай турган неме, **анткени менен** жүзү жылуу, көзү мээримдүү карайт. (Ч.А.)* 3. *Табылдынын колу иште, а эки көзү эшикте. (С.Ө.)*

4. Божомолдогуч байламталар, негизинен, бирдей тең маанидеги сүйлөмдөрдү байланыштырууда колдонулат: 1) *Булардын беш-алты танаптан жери болот, **же** болбосо көпчүлүгүнүн жери бир танаптан да ашпайт. (М.А.) 2) Ак Бугу дегениңиз кандай: анын өңү акпы, же аты ошондойбу? (И.М.)*

104. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштарды аныктагыла.

1. Баса, биздин жерибиз начар бекен, *же*[3] кишилерибиз алсыз беле? 2. Сабыр Орусбекке күлүмсүрөп койду *да*[3], кебин балдарга да, чондорго да таандык кылып уланта берди. (*Т.С.*) 3. Сатар баланын түшүнгөнүн биле койду. — Окуйсуңбу? Сендей балдар бизде абдан көп, *ал эми* мен ошолорду окута турган кишимин. Сенин топуң абдан эски турбайбы, а мен сага жаңы топу берем. Карандаш, китеп — баарын берем, барасыңбы? Бала бир далайга чейин унчуккан жок, *ошондой болсо да* Сатардын айтканына аябай кызыкты. (*А.Т.*)

105. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр кайсы байламталар менен байланышты? Алардын ортосундагы маанилик катышты аныктагыла.

1. Дароо таап келгени жакшы болуптур, же болбосо жылаңач козу ачык короодо тоңуп өлмөк. 2. Айыл арасында күндөгүдөй кыймыл жок, ар ким өз-өз короо жайында *(Т.С.)* 3. Кээде асман ала булут болуп келет да, анан шумдуктуу чагылгандар чартылдайт. *(Н.Б.)* 4. Торгой ырдап жатты,ал эми ага кошулуп Адеми көөнү сайрады. Чымчык сыртында, а Адеми ичинде. *(Н.Б)* 5. Акыл көпкө жеткирет, билим көккө жеткирет. *(Мак.)* 6. Душманыңды кечире бил, бирок анын

http://eduportal.uz

душман экенин эсинден чыгарба. (Мак) 7. Алар күндө ташылган кыктарды күндө ченеп турушат, ошондуктан талаага канча кык төгүлгөнү биз үчүн белгилүү. *(«КП»)*

106. «Өзбекстан – көп улуттуу өлкө» деген темада ой жүгүртүү мүнөзүндөгү чакан текст жазып келгиле. Элдердин достугуна, боорукердигине көңүл бургула. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдү колдонгула.

107. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) айтылыш максаты боюнча; б) грамматикалык түзүлүшү боюнча; в) сүйлөм мүчөлөрү боюнча.

1. Оор барскандар күрсүлдөп, чулу темирлери жалпая түшөт. 2. Зор көөрүк тынбай үшкүрүнөт да, көк жалын үйлөйт. (*Т.С.*) 3. Жол тайгак эле, ошондуктан Бектемир жай гана бастырып келе жатты. 4. Ушул жерде эң кызык кармашуу башталды, себеби[3] канаттуу жырткыч кол салууну күткөн эмес.

23-§. БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Байламта аркылуу байланышкан татаал сүйлөмдө үтүр белгиси төмөнкүдөй коюлат:

1. Байламта өзүнөн мурдагы сүйлөмгө тиешелүү болсо, үтүр байламтадан кийин коюлат (чарчы кашаа жөнөкөй сүйлөмдү билдирет):

Чоңтөрдү булут каптады да, аба ырайы бузула баштады.

[ ] да, [ ].

2. Байламта өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болсо, үтүр байламтадан мурда коюлат:

Кечээ Адисбектен кат келген, ***ошол себептүү*** *Батма энеде тынчтык жок.*

[ ], ошол себептүү [ ].

108. Окугула Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Тыныш белгиси кандайча коюларын түшүндүргүлө. Байламталар жөнүндө эмне билесиңер?

Кабагына караганда, ал качандыр бир кезде атактуу баатыр киши болгон сыяктуу, бирок көрүнүшү анын карылыгын далилдейт. Кайдан келе жатканымды сурап койду да[3], мундуу күүсүн черте баштады. Менин сөзүмдү тыңшадыбы, аны карыядан байкоого болбойт, анткени ал бир калыпта жерди карайт. Балам, узак жолдон чыккан экенсиң, насыбай тартасыңбы? Мен жалтандап калдым. Абышка баягы күүсүн дагы сыздатты. Бул күүнүн сыры эмнеде болду экен? Мүмкүн, эчен жылы ушинтип черткендир, бирок[3] эч ким билбейт. (*А.Т.*)

109. Көчүргүлө. Жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай жол менен байланышты? Тыныш белгилерин койгула.

1. Караңгылык тарады да жер бети жарык болду. 2. Асманды булут каптады ал эми таранчылар аябай чырылдашты да өзүнүн жакындарын жанына чакырышты. 3. Балыкчылар ак чардакты жакшы көрүшөт себеби алар чыныгы барометрдин ролун аткарышат. 4. Карышкыр козуну көрдү ошондуктан шылтоо издеди.

110. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан ылайык келүүчү байламтаны коюп, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып тыныш белгисин койгула. Эмне үчүн үтүр кээде байламтадан кийин, кээде андан мурда коюлат?

1. Кыз кайра тирилип адам болот... сенин заманың[2] ушуну менен бүттү. (*Ч.А.*) 2. Акман кыйлага чыккан адам айылы ар жыл сайын мол түшүм алат. суусу мол. 4. Сыдырым жел бир аз жортту... шыбак башы термелди. (*Т.С.*)

111. Өзүңөр *себеби, ошондуктан, же, жана, да* байламталары аркылуу эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштырып, татаал сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып, сүйлөмдөргө сөз түркүмү жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

112. Байламталар аркылуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик кандай карым-катыштар бар? Тыныш белгисин койгула. Түшүндүргүлө. Схемасын чийгиле.

1. Кычан кыялданат. Көңүлү алып учат. 2. Силер аба менен дем ала турганыңарды жакшы билесиңер. Аба жердин айланасында гана бар. 3. Айтике түш көргөндөй болду.

http://eduportal.uz

Өзүнө ишенбеди. 4. Бала бир далайга чейин унчуккан жок. Сатардын айтканына аябай ишенди. 5. Биз эми үчөөбүз. Сен кыргыздан чыккан туңгуч сүрөтчүсүң.

Үлгү: *Кычан кыялданат да, көңүлү алып учат.*

[ ] да, [ ].

113. Бирок, ошентсе да, анткени менен, же болбосо деген байламталарды катыштырып, ар бирине бирден тең байланыштагы татаал сүйлөмдү түзгүлө. Тыныш белгисин койгула, анын коюлушун түшүндүргүлө.

114. Татаал сүйлөмдү таап, анын бөлүктөрүн үтүр менен ажыраткыла. Эмне үчүн үтүр кээде байламтадан мурда, кээде андан кийин коюлду? Үтүр белгиси дагы кайсы учурларда колдонулат? Мисал келтиргиле.

1. Ырдын мазмуну шахтёр Мусабектин жүрөгүн сыздатты анткени анын өткөндөгү турмушу таптакыр башкача эле. (*С.С.*) 2. Аны Өмүрбек атайын калтырдыбы же Гүланда билдирбей алып калдыбы? Анысы бизге белгисиз. 3. Ысман бөбөгү жөнүндөгү кабарды атасына жазды да Өмүрбек менен Жалалабатка кайтты. (*А.Т.*) 4. Чакең ырыс толгон үйдүн ээси ошондой эле ырыска шерик уулдун атасы. 5. Жигит тек турмушка ыраазы жана үй-бүлөсүнө ыраазы. Бардыгы үйдөн чыгышты да Чаргын тартая басты. (*Т.С.*)

115. Көп чекиттин ордуна экинчи сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып тыныш белгисин койгула. Анын коюлушун түшүндүргүлө.

1. Айгеримдин ачуусу келди бирок ... 2. Айыл арасында күндөгүдөй кыймыл жок анткени менен ... 3. Эл карыбайт ошондуктан ... 4. Үйдө отурган Бермет катуу-катуу сүйлөдү да ... 5. Эртеси да козу кайтарууга чыктык...

116. Тең бйланыштагы татаал сүйлөмгө мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Татаал сүйлөм жөнөкөйдүн кайсы түрүнөн түзүлдү? Татаал сүйлөмдүн түзүлүшүн шарттуу сан белгиси менен көрсөткүлө.

1. Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт. (*Мак.*) 2. Аке, койлор өзү үрктүбү, же карышкыр тийдиби. (*Т.С.*) 3. Ал бизге кол булгалады, бирок суунун шарынан эч нерсе

http://eduportal.uz

угулган жок. 4. Алиман ордунан[2] кайра ыргып турду да, чоң жолду көздөй атырылып жөнөдү. (*Ч.А.*)

Үлгү: *Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт. 1) досу көптү жоо албайт* — эки тутумдуу сүйлөм, жайылма; Эмне болбойт? — *албайт* — баяндооч; ким? — *жоо* — ээ; кимди албайт? — *досу көптү* — толуктооч; 2) *акылы көптү доо албайт* — эки тутумдуу, жайылма; *албайт* — баяндооч, *доо* — ээ; *акылы көптү* — толуктооч; 2 + 2.

24-§. ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ БОЮНЧА СИНТАКСИСТИК ТАЛДОО

Талдоонун тартиби;

1. Айтылыш максаты боюнча кандай сүйлөм экендигин аныктоо.
2. Канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөнүн атап көрсөтүү, алардын ар биринин баш мүчөлөрүн табуу.
3. Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин аныктоо; жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун (интонация же байламта) белгилөө.
4. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик байланышты аныктоо.
5. Тыныш белгисинин коюлушун түшүндүрүү.
6. Мындан кийин татаал сүйлөмдүн ар бир бөлүгү жөнөкөй сүйлөм сыяктуу эле талдалат.

Үлгү: *Ар иштин устасы бар, ар устанын устаты бар. (Мак)* — Айтылыш максаты боюнча жай сүйлөмдөн түзүлдү: 1) *ар иштин устасы бар* (ээси — *устасы*, баяндоочу — бар); 2) *ар устанын устаты бар* (ээси — *устаты*, баяндоочу — *бар)*. Жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара интонация аркылуу бйланышты; алардын ортосунда тең маанилеш катыш бар; жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр коюлат.

117. Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Мен ага каршылык айтууга даай албайм, анткени[3] ал — менден улуу адам. 2. Дыйкан чарбасынын бардык тармагы өсүп-өнүктү: төлгө төл кошулду, айдоо аянты көбөйдү,

http://eduportal.uz

элдин турмушу оңолду. Калп айтып пайда тапсаң, акырында каларсың уятка. 4. Асман ачык, Айдаркөл мелтиреп турат. Мен аз гана жашадым, бирок[3] чексиз узак жол жүрдүм.

БК 118. Тексттин мазмуну менен таанышкыла, андагы негизги ой эмне жөнүндө? Мазмуну темасына жооп береби? Анын мазмунун өз сөзүңөр менен кайра айтып бергиле. Түзүлүшү боюнча сүйлөмдүн кайсы түрлөрү колдонулду?

Баатыр уул жана Эне сүтү

Бул аңыз кептин окуясы илгери-илгери кыргыздар жунгарлар менен кырчылдаша согушуп жүргөн кезде болуптур дешет. Мына ошол согуштардын биринде жунгарлар көптүк кылып, жерин басып киришет. Кырчылдаган катуу согуш болуп, кыргыздар жеңиле баштайт. Ошондо бир баатыры душмандардын курчоосунда калып, жалгыз өзү душмандын жүз баатырын өлтүрүп, акыры чарчап, алдан тайганда, колго түшүп калат.

Душмандын аскерлери аны ханына алып барышат.Хан кыргыз баатырын көрүп, анын эрдигин угуп, «менин да коркок жүз баатырымдан көрө ушундай бир эле баатырым болсочу», – деп ойлойт.

– Мен сенин жаныңа азаттык берем, бирок азырынча бере албайм. Анткени биз душманбыз. Мен сага мындай шарт коём: менин элимден жүз бала тандап алып,өзүңдүн бүгүнкүдөй өнөрүңдү үйрөтсөң, башыңа азаттык берем. Болбосо, сендей баатыр куру бекер өлүмгө баш ийгени болбойт, – дейт душмандын ханы.

Ошондо кыргыз баатыры анын шартына макул болбоптур.

– Душманыма согуш өнөрүн үйрөтүп, сырымды тарттырганча, өлүмгө бетме-бет барганым артык. Душманыма колтук ачканымды энемдин ак эмчегинен эмген сүтүм кечирбейт, – дептир кыргыз баатыры душманын тике карап. (*С.Р.)*

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Татаал сүйлөм жөнөкөйдөн кандайча айырмаланат?
2. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар? Мисал келтиргиле.
3. Тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Мисал келтиргиле.
4. Татаал сүйлөмдүн тыныш белгиси жөнүндө айтып бергиле.

http://eduportal.uz

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

25-§. БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдөн түзүлөт.

Багыныңкы сүйлөмдү баш ийдиртип, ойдун натыйжасын негизи маанисин билдирсе, баш сүйлөм деп аталат.

Баш сүйлөмдүн ар кандай кырдаалын (мезгилин, сыпатын, себебин, ордун ж.б.) билдирсе, багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Мисалы: ***Атам устаканадан кайтканча***, *Садык байкемдин катына жооп жаздым.* (Ч.А.) 1) *Садык байкемдин катына жооп жаздым* — баш сүйлөм. Качан? — 2) *атам устаканадан кайтканча* — багыныңкы сүйлөм; баш сүйлөмдөгү ойдун мезгилин билдирди.

Эгерде ***атам устаканадан кайтканча*** деген багыныңкы сүйлөмдү өзүнчө алып карасак, ал жыйынтыктуу ойду билдире албайт, Ошон үчүн ал баш сүйлөм менен ажырагыс бирдикте колдонулат.

Баш жана багыныңкы сүйлөмдөр үтүр менен ажыратылат.

119. Окугула. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү таап, аларды баш жана багыныңкы бөлүктөргө ажыраткыла. Багыныңкысы баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдирди?

1. Балдар мени үйгө жеткиришип койгондон кийин, үч-төрт күн төшөктө жаттым[4]. Айылдагылар, көңүл сурап, келип-кетип турушту. Элге ыраазымын[2]. Ошондо эч ким эчтеке кекеткен жок, ошентсе да көздөгөн ишим ордунан чыкпай, катуу кейидим. *(Ч.А.)* 2. Жигит айылга келсе, айыл дүрбөп жаткан экен. *(Ж.Б.)* 3. Мээнетиң катуу болсо, татканың таттуу болор[4]. *(Мак.)* 4. Ошол күнү Бектурган аларды көрүп кетүү үчүн келген. 5. Араба ала салып кетпесин үчүн, анын дөңгөлөгүнө чынжыр байладык. *(А.Т.)*

120. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн грамматикалык негизин (баш мүчөлөрүн) атагыла. Алардын баяндоочторуна морфологиялык талдоо жүргүзгүлө жана өз ара салыштыруу аркылуу грамматикалык түзүлүшүндөгү (баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору боюнча) айырмачылыктарды айтып бергиле.

1. Мингениң жакшы ат болсо, алысты жакындай көр. *(Мак.)* 2. Ал заман башка болсо да, Атай Эшмамбеттин изине түштү. *(К.К.)* 3. Тай атка чыкканча,ат азатка чыгат. *(Мак.)* 4. Жеңижок айткандай, Таластан качып, эл аралаганың жакшы болуптур. *(К.К.)* 5. Алар узап кеткенден кийин, комузчу жолдошунан сурады. 6. Жылда жаз келген сайын, айылдын кыжы-кужусу кайра башталчу болду. *(К.К.)* 7. Орус тилин жакшы билсем, сонун-сонун китептерди окуй алат элем. *(Т.С.)* 8. Бир күнү Жоламан экөөбүз сүйлөшүп жатсак, койлорубуз кошулганы калыптыр. *(М.Э.)* 9. Алар үнсүз келаткан соң, башкалары андан бетер үн-сөзсүз *(Т.С.)* 10. Эраалылар келгенде, Качыкенин айлындагы жигиттер он-он бештен топтолуп калган. *(К.О.)* 11. Анын ыш аралашкан жыты ачуу жана чоочун болгондуктан, адагенде бугу, маралдар андан окчун аракет кылышты. *(И.М.)*

121. Көчүрүп жазгыла. Татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүн үтүр менен ажыраткыла. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү атагыла. Кайсынысында айтылып жаткан ой жыйынтыктуу берилет?

1. Батийна үйдөн чыкса мамыда эки жылкы байланып туруптур. *(Т.С.)* 2. Жайыт от болгондуктан Ортосай айылынын малы жакшы эттенди. 3. Биз Шумкаруяга бурула бергенибизде Уларашуунун белинен төрт киши чыкты. *(А.Т.)* 4. Ынтымак бар жерде ырыс да бар. 5. Шагылы болбой зоо болбойт, шайыры[1] болбой эл болбойт. 6. Ишиң калганча ашың калсын. *(Мак.)*

122. Көп чекиттин ордуна экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө, тыныш белгисин койгула. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктагыла. Алар жөнүндө айтып бергиле.

1. ... Зарыл апа жалгыздык тарткан жок. 2. ... ал ордунан обдулуп тура калды. 3. ... айылда калдым. 4. Жылдар өтсө ... 5. Кышында кар калың жаап ... 6. Күн аркан бою көтөрүлгөндө ...

http://eduportal.uz

123. «Манас» эпосунан тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ар бирине төрттөн мисал жазып келгиле. Алардын грамматикалык түзүлүшү, өз ара байланышуу жолдору жөнүндө айтып бергиле.

124. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктагыла. Алардын сүйлөмдөгү орун тартибине көңүл бургула. Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

1. Бириндеп булут бөлүнсө[2], күндүн көзү ачылат. *(Т.)* 2. Жанында досуң болбосо, бул дүйнөнүн көркү жок. *(Мак.)* 3. Бөлмөнүн ичи, Жутабай Нурбайга сөз бергенде, жымжырт боло түштү. *(К.Б.)* 4. Ай батууга жакындаганда, мен төөнү алып, коктуга жөнөдүм. 5. Жок жерден шамал жаралып көзүмдөн жаш куюла баштады. 6. Карыя аңгемесин бүткөнчө, добул токтоп,таң атты. *(А.Т.)*

125. Сүйлөмдөрдү берилген түрүндө окугула. Айтылып жаткан ой кандай абалда болду? Ой-пикир жыйынтыктуу болсун үчүн экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, чекиттин ордуна жазгыла. Тыныш белгисин койгула. Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү түзүлдү?

1. Уста кандай болсо ... 2. Жомокто айтылган баштык кандай болсо ... 3. Жаан басылган соң ... 4. Балдардын жүздөрүнөн нур төгүлөт ... 5. Энем жумуштан келгенде ...

126. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.: а) түзүлүшү боюнча кандай сүйлөм? б) жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрүн аныктоо; в) сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу.

1. Жамандыкты көрбөгөн жакшылыктын кадырын билбес. 2. Дүйнөдө майда эл жок, элдин улуулугу анын көптүгүнө карабайт. (*Мак.*) 3. Ынтымагың болбосо, жеңе албайт жоону бир адам. (*Т.*) 4. Күн жаап турган себептүү, биз жолго чыга албай калдык. («*АТ*»)

Үлгү: *Жамандыкты көрбөгөн жакшылыктын кадырын билбес.* — Жөнөкөй сүйлөм — эки тутумдуу, жайылма; ким? — *жамандыкты көрбөгөн* — ээ; эмне болбос? — *билбес* — баяндооч; эмнесин билбес? — *кадырын* толуктооч; эмненин кадырын? — *жакшылыктын* — аныктооч.

26-§. БАШ ЖАНА БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

Сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна уланган мүчөлөр аркылуу аныкталат. Баяндооч төмөнкүдөй формада келип, баш сүйлөм менен байланышат:

1. Атоочтуктун ***-ган*** мүчөсүнө жөндөмө мүчөлөр уланат, же жандоочтор кошулуп айтылат: 1. ***Жоокерлер жакындап кел +ген +де,*** *аларды душмандар көрүп калышты. (К.Ж.)* Качан? — *жоокерлер жакындап келгенде* — багыныңкы сүйлөм; -ген — атоочтук мүчө, -де — барыш жөндөмөнүн мүчөсү. 2. ***Аба салкында+ган кезде,*** *Жапар менен Жамила жолго чыгышты. (К.Б.)* Качан? — *аба салкындаган кезде; -ган* — атоочтук мүчө, *кезде* — жандооч.

2. Чакчыл мүчөлөр: ***ып, -а(-й), -ганча, -ганы, -гыча*** *ж.б.* ***Жүрөгүм элжир+еп,*** *Алимандын сүйкүмдүүлүгүнө тойбодум. (Ч.А.)* Кантип? — *жүрөгүм элжиреп;* багыныңкы сүйлөм; ***-ып*** — чакчыл мүчө.

3. Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү: ***Гүл болбо+со,*** *талаанын көркү кайда? Гүл болбосо* — багыныңкы сүйлөм; **-са** — шарттуу ыңгайдын мүчөсү.

Кээде **-са** мүчөсүнөн кийин **да (дагы)** байламтасы кошулуп айтыла берет: ***Зарыл жумуштарым болсо да, мен*** *ушул катты жазууну туура таптым. (Ч.А.) Зарыл жумуштарым болсо да* — багыныңкы сүйлөм.

127. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү өзүнчө ажыраткыла. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кандай формада аяктады? Атоочтуктар, чакчылдар жөнүндө эмне билесиңер?

Байбиче, сол колун сунуп, мага бирдеме берди. Жолдо бара жатканда бирөө мени кемсинткендей болуп, көңүлүм иренжиди.

Мен Кызылкыяга барганда[2], атам төшөктө жаткан экен. Эшбай, көз жашын көлдөтүп, тамак сурап отурат. Биз атталаны деп жатканда, Бурмаке байбиче келди. Биз аттанганда[2], асман бүркөлүп, бир кара булут ары-бери уюлгуп, жел согуп, күн салкындап турган *(М.Э.)*

http://eduportal.uz

128. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун ар кандай түргө келтирип, сүйлөмдү кайра түзгүлө. Аларды бири-бирине салыштыргыла. Багыныңкы сүйлөмдүн мааниси өзгөрдүбү?

1. Космосту өздөштүрүү жөнүндө берүүлөр башталганда, мен үйгө шаштым. 2. Күн уясына киргенде, кечки сыдырым өз кезегин алды. 3. Аба ырайы бир калыпта турбай, суук күчөй берди.

Үлгү: а) *космосту өздөштүрүү жөнүндө берүүлөр башталгандыктан, мен үйгө шаштым* (баш сүйлөмдөгү ойдун себеби көрсөтүлдү); б) *космосту өздөштүрүү жөнүндө берүүлөр башталса, мен үйгө шашам* (баш сүйлөмдөгү ойдун шарты көрсөтүлдү) ж.б.

БК 129. Бул текст кептин кайсы түрүнө таандык? Баяндооч, сүрөттөө, ой жүгүртүү кеби жөнүндө эмне билесиңер? Алардын айырмачылыгы кандай?

Кымызды суусаганга бер

Кымыз – элибиздин улуттук суусундуктарынын бири. Аны сабага, арча челекке ачытышат. Кымызда оңой сиңүүчү белоктор, майлар, углеводдор, сүт кислотасы, минералдык туздар, витаминдер, ферменттер жана антибиотик заттар бар. Ал тамак сиңирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө жардам берет. Организмдеги зат алмашуу процессин жакшыртат. Кыргыздар байыркы замандарда эле кымызды суусундук катары пайдалануу менен бирге, анын дарылык касиетин билип, кымыздын бир нече түрүн жасашкан.

130. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгүнүн баяндоочуна ***-ып, -са, -гандан кийин, -ган, -ган убакта*** деген формаларды улап, сүйлөмдү кайра түзгүлө. Мурунку сүйлөм менен салыштыргыла. Алардын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

1. Жигит өзү да иштейт, элге демилге берет. 2. Шамбеттин демилгеси ишти кызытат, алар эгин талаасынан мол түшүм алсак дешет. *(Т.С.)* 3. Аба барган сайын салкын тартты, күн кыскарды. 4. Чөптөр кубарды, тал-теректер жалбырактарын түшүрдү. *(К.Б.)* 5. Күндүн нуру жер бетине тегиз чачырады, биз жайлоого жөнөдүк. *(К.Ж.)*

Үлгү: *Жигит өзү да иштейт, элге демилге берет.* — *Жигит өзү да иштеп, элге демилге берет.* Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Мында баш жана багыныңкы сүйлөм бар. Ал эми мурдагысы тең байланыштагы татаал сүйлөм болчу, анда баш жана багыныңкы сүйлөм дегендер болбойт.

131. Биринчи сүйлөмдүн баяндоочун ар кандай формага келтирип, сүйлөмдү кайра түзгүлө. Татаал сүйлөмдөрдүн ортосундагы айырмачылыкты аныктагыла.

а) Кыш түштү, кар жаады. б) Кыш кетти, жаз келди. в) Жогортон соккон сыдырым жел басылды, кырман тынчыды. г) Күн батты, жылдыздар көрүндү.

Үлгү: 1. Күн батты, Ай чыкты. — Күн баткан соң, Ай чыкты. — Күн батты, бирок Ай чыккан жок. — Күн баткандан кийин, Ай чыкты. — Күн батса, Ай чыгат.

132. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) грамматикалык түзүлүш боюнча; б) сүйлөм мүчөлөрү боюнча; в) баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору боюнча.

Тоо-токойго коңур күз келгенде, мен биринчи жолу мектепке бардым. Ушундан тартып Дүйшөн, айылды үймө-үй кыдырып, бизди мектепке алып барып жүрдү. Мен силерге, балдар, арип жазууну, сан жазууну үйрөтөм. Өзүм эмнени билсем, ошону окутам. Анын ак пейилинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. (*Ч.А.*)

133. Көп чекиттин ордуна экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, көчүргүлө. Тыныш белгисин койгула, Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү түзүлдү? Анын бөлүктөрү өз ара кандайча байланышты?

1. Чоң эненин жүрөгү элжиреп... 2. ... балдар орундарынан тура калышты. 3. Жер бай болсо... 4. Кекчил болбо.... 5 ... тоого баратабыз.

134. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Атоочтук, чакчыл түрмөктөр менен окшоштугу барбы? Айырмасы кандай?

1. *Антип-минтип арабаны кайырганча,* Жамийла нары жакта иштеп жаткан аялдарга чуркап кетиптир. — Биздин баатырлар кыштактан кездешкенче, арадан көп мезгил өттү. 2. *Токтогулдун үнүн угуп,* эл чогула калышты. — Мөмөлөр гүлдөп,

http://eduportal.uz

айлана кулпура баштады. 3. Сапарчылар жолго чыкканда, майдалап кар жаай баштады. — *Айылга жакындаганда* Зарыл машинадан түшүп калды. *(Т.С.)*

27-§. БАШ ЖАНА БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ОРДУ ЖАНА ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

1. Көпчүлүк учурда багыныңкы баш сүйлөмдүн мурда келет. ***Соно суудан көтөрүлүп учканча,*** *ак шумкар шыпылдап жетип келди. Соно суудан көтөрүлүп учканча* — багыныңкы сүйлөм.

2. Кээде баш сүйлөмдүн ортосунда кыстырылып келет: *Нурланбек,* **мен барганда,** *кубанып кетчү. Мен барганда* — багыныңкы сүйлөм.

3. Баш сүйлөмдөн кийин келген учурларда да болот: *Бала кубанып жатты,* ***душмандар жалп-жалп этип тоголонгондо.*** *(Ч.А.) Душмандар жалп-жалп этип тоголонгондо* — багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөм ар дайым үтүр менен ажыратылат. Эгерде ал баш сүйлөмдүн ортосунда келсе, үтүр багыныңкы сүйлөмдүн эки жагына коюлат: *Келин-кыздар.* ***Бурулча эшиктен келгенде,*** *орундарынан тура калышты. (К.Б.)*

Баш жана багыныңкы сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилердин схемасына көңүл бургула (чарчы кашаа — баш сүйлөмдү, кашаа — багыныңкы сүйлөмдү билдирет):

1. *Эне тили болбой, эл болбойт. (Мак.)*

( ), [ ].

2. *Таятам үйгө, мен жаткандан кийин, келди.*

[, ( ),].

3. *Ала-Тоо көрккө келбейт, эл болбосо. (Б.А.)*

[ ], ( ).

135. Окугула. Багыныңкы сүйлөмдүн ордун аныктагыла. Тыныш белгисинин кандайча коюларын түшүндүргүлө. Алардын схемасын чийгиле (биринчи, төртүнчү жана алтынчы сүйлөмдүн).

1. «Ак зыйнат» чертилип[2], Султаналы уулунун келечегин ойлоду. 2. Алар айкөл Манастын күмбөзүнүн тушуна келген убакта, жаан күчөй баштады[4]. *(К.К.)* 3. Бетинен нуру чачырап[3], толкундап Сырга кубанды. 4. Кара бороон согуп турду, карышкыр капчыгайдан улугандай. *(Ж.Б).* 5. Жамгыр күчөгөндөн күчөп, чагылган чартылдап, койлор дыр берип үркүп жатты. *(А.Т.)* 6. Күн, ал Таабалдыны ээрчитип чыкканда, жаңыдан кылкылдап батып бараткан эле. *(К. Бек.)* 8. Уулжан, Жамила келгенче, үй ичин тартипке келтирди. *(К.Б.)*

136. Окугула. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктагыла. Алардын сүйлөмдөгү орду кандай? Тыныш белгиси кандайча коюлду?

1. Ал, күрөөсү кызарганча, сүйлөдү. 2. Эки жигит, ырчылар жакындаганда, утурлай бастырышты. *(К.К.)* 3. Отундары күйүп бүткөндөн кийин, ракетанын баскычтары ыргып түшө баштады. *(«КТ»)* 4. Күн нуру өрөөндү тегиз басканда, биз шаарда болдук. 5. Сенин ишиң орундалат, Зарыл тоодон келсе. *(«КБ»)*

137. Көчүргүлө. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү тапкыла. Тыныш белгисин койгула. Түшүндүргүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна сөздүн курамы (уңгу, мүчө) боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Бир аздан кийин Ай көтөрүлүп анын шооласы үйдүн ичин жаркыратып жиберди. (*М.Э.*) 2. Салмаксыздык абал пайда болгон учурда мен ордумдан камгактай жогору көтөрүлдүм[4]. *(«КТ»).* 3. Абышка биз боз үйгө киргенче жалгыз күүсүн он чакты кайталап чертти. (*А.Т.*) 4. Алар эл бир уктаганча сүйлөшүп отурушту. 5. Алым Каныбектин кабарын укканда жүрөгүнүн башына тикенек кадалгандай болду. (*К.Ж.*)

138. Калтырылып кеткен тыныш белгилерди коюп, көчүргүлө. Эмне үчүн коюлду? Түшүндүргүлө. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөр бири-бири менен кандайча байланышты?

1. Баатыры[1] жообун бергенче эр Алмамбет кеп айтат. («*Манас*»). 2. Токтогул кезекти шакиртине бергенде Атай анын

бир катар күүлөрүн аткарды. 3. Атай буга чейин Токтогулдун чоң акындыгын, комузчулугун гана билсе, анын даанышман киши экендигин азыр[3] түшүндү. (*К.К.*) 4. Мен эгерде ата-энем жаман көрбөсө мугалим болгум келет. (*Н.Б.*) 5. Токтогулдун өнөрү комуз колуна тийгенде төгүлдү. (*Ж.Б.*)

139. Көркөм окугула. Татаал сүйлөмдү таап, анын түрлөрүн (тең байланыштагы же багыныңкы байланыштагы) аныктагыла. Алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандайча байланышат?

1. Аргымактын баласы
Буудан болот турбайбы[4].
Баатыр жигит эл үчүн
Курман болот турбайбы. *(Б.А.)*

Кызыл[3] оңбос болсочу,
Кыз бурулбас болсочу!
Жибек оңбос болсочу,
Жигит өлбөс болсочу. *(Т.)*

2. Мугалим бала поездден түшкөндө сен унчукпай тур, эне. Мени тааныр бекен? (*Ч.А.*) 3. Балам, шартың келсе, Кетмен-төбөгө өзүң каттап тур. Атай жанына келгенде, Токтогул аны менен коштошту. *(К.К.)*

140. Көп чекиттин ордуна сүйлөм ойлоп таап, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Татаал сүйлөмдүн ушул түрү жөнүндө айтып бергиле. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн айырмасы эмнеде?

1. Тилек Туурасуудан келгенче ... 2. Окуучулар эс алууга тараган кезде ... 3. Жаз эрте келсе ... 4. ... биз жолго чыга албай калдык. 5. ... мал короодон чыккан жок. 6. ... булбулдар сайрап турган убак. 7. ... жаан жаап жатыптыр.

141. Окугула. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү таап көчүргүлө, калтырылып кеткен тыныш белгисин койгула, анын схемасын чийгиле. Татаал сүйлөмдүн ушул түрү жөнүндө айтып бергиле.

1. Талаа да, кучагын жайып, Ажарга жол берди. Ажар бир аз жол жүргөндөн кийин арт жагынан көп нерсенин үргөнү угулду. Ажар коркту, ыйлап жиберди. Бирок илешкен жоо калчубу? Ажар карышкырлар жакындап кирип келген сайын ширеңке тартып жатты. *(К.Б.)* 2. Сулуунун көркү болбойт кал болбосо. Өрдөк, каз кайда конот көл болбосо? *(Б.А.)*

http://eduportal.uz

28-§. БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ БОЮНЧА СИНТАКСИСТИК ТАЛДОО

Талдоонун тартиби:

1. Канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөнүн атап көрсөтүү, алардын ар биринин баш мүчөлөрүн табуу.

2. Баш жана багыныңкы сүйлөмдү атоо.

3. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолун, багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү экенин аныктоо.

4. Тыныш белгисинин коюлушун түшүндүрүү.

Үлгү: ***Биз белге чыга бергенде,*** *чыныдай аппак үйлөр көрүндү. (Н.Б.)*— Айтылыш максаты боюнча жай сүйлөм, түзүлүшү боюнча багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: а) *биз белге чыга бергенде (биз — ээ, чыга бергенде — баяндооч);* б) *чыныдай аппак үйлөр көрүндү (үйлөр — ээ, көрүндү —* баяндооч). Жөнөкөй сүйлөмдүн ар биринин баш мүчөлөрүнүн асты сызылат; экинчиси — баш сүйлөм. Биринчиси — багыныңкы сүйлөм. Баш сүйлөмдөн мурда келип, аны менен **-ган +да** формасында байланышты. Качан *чыныдай аппак үйлөр көрүндү? — биз белге чыга бергенде* — мезгил багыныңкы сүйлөм. Баш жана багыныңкы сүйлөмдүн ортосуна үтүр коюлат.

142. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Жаз аяктаганда, тоо таянып, малчылар көчүп келишет. 2. Токойдун бир бутагы сынбасын деп, биз атайы коруп отурбайбызбы. *(Ч.А.)*

3. Жаманга дөөлөт келгенде,
Көтөрө албай мас болот,
Пайдалуу иши аз болот? *(Ж.)*

4. Ылай суу бара-бара тазаланар, каран түн, күн чыкканда, кайра жанар. («*ЗО*») 5. Жигиттин наамы чыкпайт, март болбосо. Ак бетте кызыл болбойт, нур болбосо. *(Б.А.)*

143. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү таап, ага синтаксистик талдоо (оозеки) жүргүзгүлө.

http://eduportal.uz

Душман жеңилип, согуш аяктаганда, алдастаган дүйнө тымтырс боло түштү. Алиман экөөбүз баштагыдай эле талаада иштеп жүрдүк. Бригадирдикти мен, балдар фронттон кайтып келер замат, өткөрүп бергем. Заман тынчыганы менен, Алиман экөөбүздүн санаабыз тынган жок. Сыртыбыздан жашырып, сыр билдирбеген болобуз. Ал эми Алиман болсо, мени аяп, кыялбай жүрдү окшойт. Ичимден аябай ыраазы болдум. Ушинтип, бир-бирибизди кыялбай жүрдүк. Билесиң го, Жер энем, ошол жылы мен үчүн кандай оор жыл болду... (*Ч.А.)*

144. «Өзбекстандын өнүккөн өлкө болуп таанылышы» деген темада ой жүгүртүү мүнөзүндө чакан текст жазып келгиле. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн колдонгула.

145. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

ЭЛ КАЗЫНАСЫНАН

1. Жөнөкөйлүктүн эки түрү бар: табигый түрү жана үйрөнгөн түрү. 2. Жүрүш-туруш адамдын ким экендигин билдире турган күзгү болот. 3. Адам эки жашабайт, бирок адам болуп бир жолу да жашай албагандар бар. 4. Жаманга башчы болгуча, жакшыга кошчу бол. 5. Жазуучунун бир гана мугалими болот, ал — анын окуучусу 6. Жакшы адам сөзүн бир айтар, жаман адам миң айтар.

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча багыныңкы сүйлөмдүн төмөнкүдөй түрлөрү бар. Жадыбалга көңүл бургула.

№	Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү	Мисалдар
1.	Мезгил	*Сапарчылар мейкинге чыкканда*, майдалап кар жаады
2.	Орун	*Билим кайда болсо*, өнөр да ошол жерде болот
	Шарттуу	*Асмандан жамгыр төгүлсө*, чөптүн гүлү ачылат
4.	Карама-каршы	*Ал канчалык аракет кылса да*, минген аты баспай койду

5.	Сыпат	*Кош кубаныч жүрөгүн толкутуп*, Керим түндүн далайына чейин уктабады
6.	Салыштырма	*Тоого чыккан адам алысты көргөндөй*, окуган адам дүйнөнү кең тааныйт
7.	Себеп	*Жол тайгак болгондуктан*, Бектемир жай гана бастырып келе жатты
8.	Максат	Нурсан тоого барып келсин үчүн, энеси кам көрө баштады
9.	Сан-өлчөм	Адам канчалык көп окуса, ал ошончолук көптү билет

29-§. МЕЗГИЛ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Мезгил багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун мезгилин билдирет. Качан? Качанга чейин? Качантан бери? Качанга дейре? Кайсы учурда? Кайсы убакта? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: 1. ***Турсун эшикке чыкканда,*** *күн батып кеткен болчу. (К.Б.)* — Качан күн батып кеткен болчу? — Турсун эшикке чыкканда — мезгил багыныңкы сүйлөм.

Баш сүйлөм менен байланышууда мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна төмөнкүдөй мүчөлөр уланат:

1. Чакчыл мүчөлөр ***-а (-й), -ганча, -ганы, -гыча, -майынча, -майын: Жолдошторубуз кел+мейинче,*** *биз мелдешке барбайбыз.*

2. Атоочтуктун ***-ган*** мүчөсүнө жөндөмө мүчөлөр (барыш, жатыш, чыгыш) уланат же жандооч *(кийин, соң, чейин, кезде, бери* ж.б.) айкашып келет:

1. ***Биз ээрчишип келе жат+кан+да,*** *дүйнө башкача сезиле турган. (Ч.А.)* 2. ***Меймандар отур+ган убакта,*** *Токтогул комузун колуна алды. (К.К.)*

3. Шарттуу ыңгайдын ***-са*** мүчөсү: ***Балдар токойдон чыгыш+са,*** *айлананы туман каптап калыптыр.*

146. Сол жак катардан мезгил багыныңкы сүйлөмдү тапкыла. Аны он жактагы сүйлөм менен салыштыргыла. Тутумдаш мезгил бышыктоочтун жана аныктоочтун милдетин аткарган сөз тизмеги эмне үчүн өзүнчө сүйлөм боло албайт? Түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

1. *Сапарчылар тамактангандан кийин,* команда станциянын башчысына жолугушту. *(Т.С.)*	*Тамактангандан кийин* команда станциянын башчысына жолугушту.
2. *Мамбетов жетекчилик кылган убакта*[3]*,* кожолук эгинден мол түшүм алды. *(«КБ»)*	*Мамбетов жетекчилик кылган* кожолук эгинден мол түшүм алды.
3. *Токтогул тигилген үйлөргө жөнөгөндө,* эл кашатты көздөй бет алды. *(К.К.)*	*Айылдан чыкканда*[3] Бекташ арабаны жайыраак айдады. *(Ч.А.)*

147. Адегенде баш сүйлөмдү, андан кийин ал аркылуу суроо берип, мезгил багыныңкыны аныктагыла. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөр өз ара кандайча байланышты?

С. Шарипов ааламда учуп жүргөндө, ал жөнүндөгү атак-даңк бүткүл дүйнөгө тараган. — С. Шарипов ааламда учуп жүргөн мезгилде, ал жөнүндөгү атак-даңк бүткүл дүйнөгө тараган. — С. Шарипов ааламда учуп жүрсө, ал жөнүндөгү атак-даңк бүткүл дүйнөгө тараган. — С. Шарипов ааламда учуп жүргөн убакта, ал жөнүндөгү атак-даңк бүткүл дүйнөгө тараган.

148. Калтырылып кеткен тыныш белгини өз ордуна коюп, мезгил багыныңкы катышкан татаал сүйлөмдү көчүрүп жазгыла. Баш мүчөлөрдүн астын сызгыла. Багыныңкы баш сүйлөм менен кандайча байланышты?

1. Мен кийинип жатканда кыздын энеси сөз сүйлөдү. Кызым, жалгыз жаның бар, бул баланы кор кылбай жумша. Эне сүтү оозунан кете элек бирөөнүн жалгызы экен. *(А.Т.)* 2. Билимге көңүлүңдү байлаба, өмүрүңдү байла. (*Мак.)* 3. Жаз жакындаган соң бул жерде да күндүн кыялы өзгөрүлүп турду. Каныбек нанды ала койгуча эшиктен кишилер кирип келишти. (*К.Ж.)* 4. Самтыр сүйлөгөндөн кийин бир саамга журт жымжырт отурушту. *(Т.С.)* 5. Кабар келгенине сүйүнбөй, кайра шылкыя калат экенсиң да балам. Ушинтип, Толгонай Алиманды жемелейт. *(Ч.А.)*

149. Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун ар түрдүү формага келтирип, кайра түзгүлө, анын баяндоочу синонимдүү болорун эсиңерде сактагыла.

1. Чарбанын жумушу бир аз сээлдей түшөр замат, эл Шамбеттикине чогулду. *(Т.С.)* 2. Биз аянттан өтүп бараткан мезгилде жаркырап күн ачылды. (*А.Т.*) 3. Жыйналыш бүтөрү менен, студенттер шатырата кол чабышты. 4. Талап шаардан келмейинче, биз тоого барбайбыз. *(«АТ»)*

150. Көп чекиттин ордуна баш сүйлөмдү, тескерисинче, багыныңкы сүйлөмдү ойлоп таап жазгыла. Тыныш белгисин койгула. Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү түзүлдү? Мезгил багыныңкы сүйлөм деген эмне? Ал баш сүйлөм менен кандайча байланышат?

1. Кызмат аяктаган соң... 2. Сен бак-даракты сугарып бүткөнчө... 3. ... балдар жапырт гүл терүүгө чыгышты. 4. ... ал ордунан обдулуп тура калды. 5. Зыйнат үйдөн чыгар замат ... 6. ... гидротехник Бектемир атка минди.

151. Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун төмөнкүдөй формаларга келтирип, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө.

1) -ган убакта	2) -ган сайын	3) -са
4) -ган +да	5) ган+га чейин	6) -майынча

152. Көп чекиттин ордуна мезгил багыныңкы сүйлөмдү уюштуруучу жана аны баш сүйлөм менен байланыштыруучу каражаттарды койгула.

1. Жаштар согушка кеткенден ... бул жаңы көчө ошол бойдон ээн калган. *(Ч.А.)* 2. Жаз келери ... кой тууту башталат. *(К.Б.)* 3. Биз айылдан узап кеткенге ... мен өз калыбыма толук келе албай жаттым. *(Ч.А.)* Эл жатарда Алымдар айылга барыш... Анархан короого кирип бара жаткан экен. *(К.Ж.)* Аялынын дабышы чык... Атай бээсин теминип жолго түштү. *(К.К.)*

153. Мезгил багыныңкы сүйлөмдү пайдаланып, чакан аңгеме жазып келгиле. Аңгеме түзүүдө кептин кайсы түрүн колдондуңар?

154. Баш жана мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдүн ордун аныктагыла. Тыныш белгисин койгула, үтүр кайсы жерге коюлду?

1. Мен чоң энем үйгө келгенде кубанып кеттим. 2. Чогулган эл Сабырлар келгенден кийин жемиш үзүүнү башташты. 3. Күркүрөп мотор айланды тетигин Сырга басканда. *(Ж.Б.)*

http://eduportal.uz

155. Суроолорго жооп бергиле: а) грамматикалык түзүлүшү боюнча сүйлөм канчага бөлүнөт? б) татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар? в) мезгил багыныңкы сүйлөм деген эмне? Жообуңарды мисалдар менен бекемдегиле.

30-§. ОРУН БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун ордун билдирет. Кайда? Каерде? Кайдан? Кайсы жакта? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Токтогул ырчы кайсы жерде болсо,*** *ыр менен күлкү ошол жерде болот. (К.К.)* Каерде ыр менен күлкү болот? *Токтогул ырчы кайсы жерде болсо* — орун багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын -***са*** мүчөсү менен аяктап, ага *кайда , каерде, кайдан, кайсы жерде;* баш сүйлөмгө *ошол жерде, ошерде, ошол жерден* деген сөздөр кошулуп айтылат: ***Тартип кайда болсо,*** *жеңиш ошол жерде болот. (Мак.)*

156. Орун багыныңкы сүйлөмдөрдүн кандай каражаттар аркылуу уюшулганын байкагыла.

Жер болгон жерде, өмүр бар;суу болгон жерде, байлык бар. *(Мак.)* 2. Кайда кыймылдаган караан көрүнсө, алар так ошол жерге окту жаадырып калышат. *(А.Фур.)* 3. Эки таш беттешкен жерде, күкүм болот; эки адам беттешкен жерде, бүтүм болот. 4. Мен кайсы жерде болсом, ошол жерде мен тууралуу эскерткич калат. *(М.Г.)*

157. Жөнөкөй сүйлөмдүн биринчисине ***кайда? каерде? кайдан?*** экинчисине ***ошол жерде, ошерде, ошол жерге, ошол жерден*** деген сөздөрдү кошуп жазып, орун багыныңкылуу татаал сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдүн түзүлүшүндө кандай өзгөрүүлөр болду?

1. Нурланбек иштеп жатат. Таалайбек да врач болуп иштейт. 2. Мен айылдан келдим. Сен да айылга барасың. 3. Булут жылды. Көлөкө да жылды. 4. Мергенчилер барат. Тилек экөөбүз да барабыз.

Үлгү: *Нурланбек кайда иштесе, Таалайбек да ошол жерде врач болуп иштейт.*

http://eduportal.uz

158. Орун багыныңкы сүйлөмгө карата баш сүйлөмдү ойлоп таап, татаал сүйлөм түзгүлө. Тыныш белгисин койгула. Багыныңкы баш сүйлөм менен кандайча байланышты?

1. Билим кайда болсо ... 2. Кайсы жерде кыйын иш болсо ... 3. Биз каякка барсак ... 4. Адистер кайдан келишсе ... 5. Мен кайда болсом ... 6. Менин балдарым кайсы жерде иштешсе ...

159. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) грамматикалык түзүлүшү боюнча; б) жөнөкөй сүйлөмдүн түрү боюнча; в) татаал сүйлөмдүн түрү боюнча.

1. Байыркы кыргыз тилинде «Манас» сүйлөгөн. Семетей менен Айчүрөк сыр чечишкен. Бул тилде кыргыздардын жомоктору, эпостору жаралган. Токтогул менен Тоголок Молдонун насыят ырлары ырдалган. *(«КТ»)* 2. Эл кайда болсо, биз да ошол жакта болобуз. Мен күүдөн-күчтөн тайган кезде, ал менин жакшылыгымды унутпас. *(К.Б.)* 3. Токтогул кезекти шакиртине бергенде, Атай анын бир катар күүлөрүн аткарды. *(К.К.)*

160. Көрсөтүлгөн тартип боюнча орун багыныңкы татаал сүйлөм түзгүлө, анын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле. Багыныңкы сүйлөмдүн дагы кандай түрлөрү бар?

1) ... кайда ... са+ ... ошол жерде ...
2) ... кайдан ... са+.... ошол жерде ...
3) ... кайсы жакта ... са+... ошол жакта ...
4) ... каякта ... са+... ошол жерде ...

Үлгү: *Тартип кайда болсо, ошол жерде ийгилик болот.*

161. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Орун бышыктооч менен орун багыныңкы сүйлөмдүн айырмасы эмнеде?

1. *Эмгек бар жерде* жылыш бар. ***Жылыш бар жерде*** ырыс бар. («*ЗО*») 2. Кыз менин калпыма түшүндү окшойт, үнүн чыгарып, күлүп жиберди:

— Мен сени менен качкым келет. Кайсы жактан келгенинди билесиңби? Сен кайдан келсең, экөөбүз ошол жакка барабыз. Куткарып кете аласыңбы? *(А.Т.)*

162. ***-са*** мүчөсү менен аяктаган сүйлөмдөр мааниси боюнча багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

1. Көгүчкөн учар, жем чыкса. Көк тулпар чуркар, тер чыкса. *(Калыгул.)* 2. Арыктын көркү болбойт, тал болбосо. Чарбанын көркү болбойт, мал болбосо *(Б.А.)* 3. Баккан ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот. Балаң пайдалуу болсо, аштыгың айдалуу. 4. Кайсы жерде окуу болсо, сени ошол жерге жиберем. *(«КБ»)*

163. ***-са*** мүчөсүн пайдаланып, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Багыныңкы баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдиргендигин түшүндүргүлө.

31-§. ШАРТТУУ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Шарттуу багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун шартын билдирет. Эмне болот? Кандай болгондо? Эмне болбой? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Сүрөт элге жакса,*** *мен өзүмдү бактылуу деп эсептеймин? (А.Т.)* Эмне болсо мен өзүмдү бактылуу деп эсептеймин? — *Сүрөт элге жакса* — шарттуу багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу этиштин төмөнкүдөй мүчөлөрү аркылуу түзүлөт:

1. Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү: ***Дыйканчылык көп болсо,*** *жердин гүлү ачылат. (Т.)*

2. ***-бай (-ба+й) мүчөсү: Ынтымак болбой,*** *иш оңолбойт. (Мак.)*

164. Окугула. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы ойдун натыйжасын жана натыйжанын болушу үчүн шартты билдирген сүйлөмдү көрсөткүлө. Алар өз ара кандайча байланышты?

1. Аккан суу[1] түз кете албайт, сай болбосо[2].
Караңгы жарык болбойт, Ай болбосо. *(Б.А.)*

* * *

2. Капсалаң болбой[2], жут болбойт,
Кара өзгөй болбой, доо болбойт. *(Калыгул.)*

* * *

3. Табият мага тил алса,
Жайкы таң болуп сөгүлсөм.

http://eduportal.uz

Жер-сууну нурга бөлөнтүп,
Күн болуп, жерге төгүлсөм. *(А.Т.)*

* * *

4. Шагылы болбой, зоо болбойт,
Шайыры болбой, эл болбойт. *(Калыгул.)*

165. Окугула. Баяндоочтору ***-са, -бай*** мүчөлөрү менен аяктаса, ал багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү болот? Аларды туура аныктоодо эмнеге көңүл буруу керек: сүйлөмдүн маанисинеби, же баяндоочтун формасынабы, же кандай суроого жооп бергенинеби?

1. Ашуу тез ачылса, бир жумадан кечикпей, дыйкандар кош чыгарышат. — Мээнетиң катуу болсо[1], тапканың таттуу болот. 2. Бала жакшы болсо, ал — элдин баласы. — Билим алсаң, урмат-сый алып келет. 3. Малчылар тоодон келе жатышса, алдыларынан жаралуу кийик кезигет. — Сен билимди кайдан алсаң, мен да[3] ошол жактан аламын. 4. Тоскоолдуктар болбой, улуу иштер жаралбайт. — Күн ачылбай, кар кетпейт.

166. ***-са, -бай*** мүчөлөрүн этиштик баяндоочко улап, мезгил жана шарттуу багыныңкы сүйлөм (ар бирине экиден) түзгүлө. Алардын маанисин бири-бирине салыштыргыла. Айырмачылыгын аныктагыла.

167. Сүйлөмдүн түзүлүшүнө көңүл бургула. Көпчүлүк учурда багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн кайсы жеринде келет? Сүйлөмдүн маанисин туура аныктоодо эмнеге көңүл буруу керек? Төмөнкүлөр багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

1. Асмандан балкып күн тийсе, шооласы жерге төгүлөт. (*Т.)* *(-се)*
2. Талант үйгө келсе, бөлмөнүн ичи капкараңгы. *(-се)*
3. Көздөгөн ишим ордунан чыкпай, катуу кейидим. *(-па+й)*
4. Нурбай карыя келбей, биз бул маселени чече албайбыз[3]. (*К.Б.)* *(-бе+й)*

168. Келечектен күткөн ар кандай ой-тилегиңер, үмүтүңөр бар. Аларды жүзөгө ашырыш үчүн кандайдыр бир шарт болуш керек. Ошол кырдаалды шарттуу багыныңкы сүйлөм аркылуу билдирип, чакан аңгеме жазып келгиле.

http://eduportal.uz

169. Көчүргүлө. Түзүлүшү боюнча кандай сүйлөмдөр бар экендигин аныктагыла. Андан кийин сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

1. Айлана көзгө сайса көрүнгүс[3]. 2. Дагы эшик ачылды, чоң сакал Акмат үй-бүлөсү менен келди. 3. Кыйкырган Кыргыл кары бар, кырааны Бакай кары бар. («Манас».) 4. Эгерде басмачынын шеги билинсе[2], ок чыгаргыла. *(А.Т.)* 5. Эгин өз убагында айдалса, аба ырайы түзүк болсо, түшүм мол болот.

170. Төмөнкү мүчөлөрдү багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна улап, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун кандай кырдаалын билдирди?

1) -са 2) -ган+да 3) -ба +й 4) -са деп

Үлгү: *Жер бай бол+со, эл да бай болот.* Шарттуу багыныңкы сүйлөм. — *Күн чык+са, жер бети кыймылга келет.* Мезгил багыныңкы сүйлөм.

БК 171. Көркөм окугула. Аларда негизги ой эмне жөнүндө болду? Тарбиялык мааниси кандай? Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү колдонулду?

1. Ары жок — күлкүчү,
Санаасы жок — уйкучу.
Аюу аманын тилейт,
Акмак жаманын тилейт.

2. Шатыратып күн жааса,
Жерге жагат дечү эле.
Жакшы чыккан азамат.
Элин багат дечү эле.
(Калыгул)

3. Ынтымак болсо калкыңда,
Душманыңдан тартынба.
Айбаты бар жигиттин,
Атагы калат артында. *(Т.)*

4. Ак мээнеттин пайдасы
Акыры барып ирденет.
Эрте туруп иш кылсаң,
Элден ишиң бат бүтөт.
(Ж.)

32-§. КАРАМА-КАРШЫ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Багыныңкы сүйлөмдүн бул түрүндө баш жана багыныңкы сүйлөмдөр бири-бирине каршы маанидe колдонулат. Эмне болсо да? Эмне болгону менен? Эмне болгону болбосо? Кантсе да? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Эл уйкуга кирсе да,*** *электр шамы жаркырап күйүп турат.* — **Эмне болсо да,** электр шамы жаркырап күйүп турат — *Эл уйкуга кирсе да* — карама-каршы багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу төмөнкүдөй мүчөлөр менен аяктайт:

1. Шарттуу ыңгайдын ***-са*** мүчөсү, кээде ага *да, дагы, деле* байламталары кошулуп айтылат: ***Күн төбөдөн эчак оосо да,*** *анын ысыгы али кайта элек. (К.Б.)*

2. ***-ган*** түрүндөгү атоочтук мүчөгө менен деген жандооч кошулуп айтылат: ***Мен көзүмдү жумган менен,*** *өткөн күндөр көз алдымда тартылып турду. (К.Ж.)*

3. ***-ба +сын*** мүчөсү: ***Кандай кыйынчылык алдыга келбесин,*** *биз аны жеңип чыгабыз. (Т.С.)*

172. Окугула. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар? Багыныңкы баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдирди? Сүйлөмдүн грамматикалык негизин сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү түзөт?

1. Жашыңыз жаш көрүнсө да[3], сөзүңүз көптү көргөн кишиникидей. Биз илгерки кишилерден болбосок да, күн санап өсүп бара жаткан жаштарданбыз. Демек, сиз менен пикир алышып, тажрыйбаны талкуулашып, баштан өткөн кыйынчылыктарды айтышсак.

Албетте[3], мен өзүмдүн башыман өткөргөн кыйынчылыктарды айтайын. Алар айтууга жеңил, угууга оор. Менин жашым ушул жылдын күзүндө жыйырма бирге толот. Жашым жаш болсо да, өз башымдан далай кыйынчылыктарды өткөрдүм. Менин[2] ата-энемдин оокаты жармач болгондуктан, жайлоого чыгууну алар билишкен эмес экен.

Мен бой тартып калган кезде, атамдын малы жок болсо да, кадырлап салам айтуучулар көбөйө баштады. Ошентип, жуучулар ойдон да келет, кырдан да келет. *(К.Ж.)*

173. Окугула, ***-са*** мүчөсү аркылуу байланышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү тапкыла. Багыныңкы баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдирди? Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн айырмасын түшүндүргүлө.

1. Атадан жакшы туулса, элинин камын көрөр. Атадан жаман туулса, элинин малын жээр. (*Мак.)* 2. Анча мын-

http://eduportal.uz

часы ооздон-оозго өткөн элдик жомок болсо да, биз үчүн анын баары—сүттөн ак чындык. *(Ч.А.)* 3. Пахтаны жакшы баксаңыз, ал сиздин акыңызды жебейт. *(Т.Ү.)* 4. Мен ыраазымын, эгер мунуң чын болсо. *(Н.Б.)* 5. Мүнүшкөр мыкты таптаса, бүркүттүн көркү алганда. *(Мак.)*

174. Схема боюнча карама-каршы багыныңкылуу татаал сүйлөм түзгүлө. Жөнөкөй сүйлөмдүн ортосундагы маанилик катышты түшүндүргүлө.

Бол — со да / со дагы / со деле / гон менен / гону менен

175. Карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтору кандай формада түзүлгөнүн жазып көрсөткүлө. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн айырмачылыгы эмнеде: түзүлүшүндөбү же маанисиндеби?

1. Мүнөзү катуу болсо да, ал адилеттүү адам эле.
2. Мүнөзү катуу болсо дагы, ал адилеттүү адам эле.
3. Мүнөздү катуу болсо деле, ал адилеттүү адам эле.
4. Мүнөзү катуу болгон менен, ал адилеттүү адам эле.
5. Мүнөзү катуу болгону менен, ал адилеттүү адам эле.

176. Көчүргүлө. Калтырылып кеткен тыныш белгини өз ордуна коюп, анын эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө. Сүйлөмгө грамматикалык түзүлүшү жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Сүйлөм мүчөлөрү кайсы сөз түркүмүнөн болду?

1. Канча жаным кыйналса кардыгып калбайт добушум. *(Т.)* 2. Атом менен космостун доору болсо да Дүйшөн сыяктуу биринчи мугалимдер дале биздин катарыбызда. 3. Мен өзүм жүк ташуучу болгонум менен аткара турган милдетим башкача. 4. Чоңтөрдү булут каптап турганы болбосо аба ырайында өзгөрүү жок. 5. Бекендин сөзү катуу тийсе да Садыр унчукпай тура берди. *(Ш.Б.)*

177. Сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн бири-бирине салыштыргыла. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн аныктагыла. Алардын ортосунда кандай окшоштуктар бар? Айырмачылыгы эмнеде? Түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

1. Мына эми мен бир топ тажрыйбалуу болдум, ошондо да кээде тарткандарым ойдогудай болбой калат.	Мына эми мен бир топ тажрыйбалуу болсом дагы, кээде тарткандарым ойдогудай болбой калат.
2. Бул — адамдын ачуусу келе турган жорук, бирок Данияр таарынчу эмес. *(Ч.А.)*	Бул адамдын ачуусу келе турган жорук болгону менен, Данияр таарынчу эмес.
3. Эгерде ким эмгектен көрүнгүсү келсе, ал кыйынчылыктан коркпоого тийиш. *(«КТ»)*	Эмгектен көрүнгүм келет, ошондуктан кыйынчылыктан коркпоймун.

178. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү көрсөткүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү бар? Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн маанисинде колдонууга болобу? Эгерде болсо, сүйлөмдү ондоп түзгүлө, алардын ортосунда айырмачылыкты далилдегиле.

1. Кумурсканын өзү кичине болсо да, кайраты тоо аңтарат. *(Мак.)* 2. Ал уктабаса, эне да уктабайт. 3. Кычандын жүрөгүн түпөйүл басканы болбосо, көңүлү сергек. (*Ш.Б.)* 4. Жемиш бөтөнчө сонун чыкканы менен, Ашымакундун тилеги ордунан чыккан жок. *(А.Т.)*

179. Орун, шарттуу жана карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бирине экиден сүйлөм түзгүлө. Алардын грамматикалык түзүлүшүн жана айырмачылыктарын түшүндүргүдө.

БК 180. Тексттин мазмуну менен таанышкыла. Андагы негизги ой эмне жөнүндө болду? Негизги ойду далилдөө үчүн кандай мисалдар колдонулду? Мында жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн кайсы түрлөрү бар? *«Акылдуулук»* дегенди силер кандай түшүнөсүңөр?

АКЫЛ КАРАЧАЧ

Өткөн заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче Чечен деген киши болгон экен. Бир күнү келе жатып, бир топ келин-кыздардын отун көтөрүп келе жатканын көрөт. Ал аңгыча жамгыр жаайт. Ошентип, келин-кыздардын баары музоосун эмизип, отунун таштап, үйүн көздөй чуркап кетишти.

http://eduportal.uz

Бир кыз музоосун эмизбей кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү отундун далдасына отуруп калды. Жээренче Чечен кыздын жанына келип:

— Ээ, балам, тиги кыздар жүгүргөн бойдон үйлөрүнө кетти, сен эмне үчүн отуруп калдың? — деди.

Кыз: — Ээ ата, ал кыздардын төрт зыяны бар. Менин бир зыяным, үч пайдам бар, — деди.

Жээренче Чечен кыздын пайдасын сурап калды:

Кыз: — Музоом эмген жок, отунум кургак калды, өзүм суу болгон жокмун. Бул үч пайдам. Чапаным суу болду, бир зыяным — ушул. Кыздардын музоосу эмди, отуну суу болду, кийими да суу болду. Музоону эмиздиң деп, кыздарын энеси урат. Ошентип, качып кеткен кыздардын төрт зыяны бар.

Бул кыздын айткан сөзүнө Жээренче Чечен ыраазы болду. Ошол убактан ушул күнгө чейин Акыл Карачач деген ат эл оозунда сакталып калган экен. *(«Жом.»)*

33-§. СЫПАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Сыпат багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун ар кандай сыпатын билдирет. Кантип? Кандайча? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Кулжадай көзү кызарып, болжоосуз күлүк Тайтору болбой чуркап алыптыр. («Семетей».)* — Кантип? — *Кулжадай көзү кызарып* — сыпат багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу төмөнкүдөй мүчөлөр менен аяктайт:

1. ***-ып, -бай: Нурматтын кара чаар өңү сурданып,*** *заардуу сөздөрү чыга баштады. К.Ж.)* Кантип? — Нурматтын кара чаар өңү сурданып — сыпат багыныңкы сүйлөм.

2. ***-гансып (ган + сы-ып): Ортобузда эч нерсе болбогонсуп,*** *Данияр мурдагыдай эле бир сырдуу, токтоо, (Ч.А.)* — Кантип? — *Ортобузда эч нерсе болбогонсуп* — сыпат багыныңкы сүйлөм.

181. Көчүргүлө. Сыпат багыныңкы сүйлөмдү таап, ага сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Ал баш сүйлөм менен кандайча байланышты?

1. Зоолору күмүш кымкап жамынгансып, Алай тоолору асман тирейт. *(К.Ж.)* 2. Өз төшүн өзү жара муштап, эр болбойт. 3. Кубанычы койнуна батпай, Зарыл сыймыктанып келе жатыптыр. *(Т.С.)* Эрте айдалган эгиндер сеңселип, кеч айдалган айдоолор көк майсадан көйнөк кийгенсип, айдоо аянты көзгө жакшы көрүнөт. *(К.Ж.)*

Үлгү: Кантип *Алай тоолору асман тирейт?— зоолору күмүш кымкап жамынгансып*— сыпат багыныңкы сүйлөм; эмне болгонсуп? — *жамынгансып* — баяндооч; эмнелери? — Алай тоолору — ээ; эмне жамынгансып? — *кымкап* — толуктооч; кандай кымкап? — *күмүш* — аныктооч; баш сүйлөм менен *-гансып* мүчөсү аркылуу байланышты.

182. Чакчыл түрмөк катышкан жөнөкөй сүйлөмдү жана сыпат багыныңкы сүйлөмдү өзүнчө-өзүнчө ажыраткыла. Салыштыргыла. Алардын ортосунда кандай айырмачылык бар?

1. Агасын көрүп[2], ини өсөт. Эжесин көрүп, синди өсөт. (*Мак.)* 2. Кош кубаныч жүрөгүн туйлатып[2], Кычан далайга чейин уктаган жок. *(Ш.Б.)* 3. Жапар, башын көтөрүп[2], балдарды карады. — Көл тынчыйт, толкундары тарап-тарап. *(А.О.)* 4. Өз ара сүйлөшпөй, кыз-келиндер кызуу иштеп жатышты. — Ар кимиси өз ара сүйлөшпөй[2], кыз-келиндер кызуу иштеп жатышты. 5. Алда кандай бир укмуш болуп жаткандай, айыл ичи ызы-чуу. *(К.Ж.)* — Жамгыр болбой, дан болбойт. (*«КБ»)*

183. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Ал түзүлүшү боюнча сүйлөмдүн кайсы түрү? ***-ып*** мүчөсү менен аяктаган сөз тизмегинин синтаксистик кызматын аныктагыла.

1. Бектурган, баланы өзүнө тартып, эки бетинен эки өптү. (*А.Т.)* —Көңүлүм айдай ачылып, жүрөгүм толкуп кубанат. *(Р.Ш.)* 2. Катуу кыйкырыкты угуп, Бектурган токтой калды. *(А.Т.)* — Бүткүл аалам кызара түшүп, эң эле зор кочкул жалын асманды көздөй көтөрүлдү. (*«КТ»)* 3. Бул күү, делебе козгоп, кайрат берүүдө. — Алыстан зоо жаңырып, укмуштуу добуш угулат. («*КБ*»)

184. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрүн астын сызып, *-ып* мүчөсү менен келген сөз тизмегинин синтаксистик кызматын аныктагыла: өзүнчө сүйлөмбү же сүйлөм мүчөсүбү? Түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

1. Көздөрү чырактай жайнап, жүзүнөн нур төгүлөт.—Күн, өрттөнгөн немедей кыпкызыл болуп, батууга жакындады. 2. Улуу кубанычы жүрөгүн толкутуп, Кымкап кары колун мөмөгө карай создү. *(Т.С.)*—Ысман, бөбөгүн көкөлөтө көтөрүп, өпкүлөп жиберди. 3. Кыш айы келип, бүткүл жер жүзү аппак.—Ал, арабадан ыргып түшүп, Бектурганга карай чуркады. *(А.Т.)*

Үлгү: *Көздөрү чырактай жайнап, жүзүнөн нур төгүлөт.* Кантип?—*көздөрү чырактай жайнап,* —сыпат багыныңкы сүйлөм; *-ып* мүчөсү менен аяктады, өзүнө тиешелүү *көздөрү* деген ээси бар.

185. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө, **-ып** мүчөсү уланган сөз же сөз тизмеги сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду же өзүнчө сүйлөмбү?

1. —Балам, балдар кайда чыгып кетишти? 2. Алачыктын ары жагында тунук суу шылдырап агып жатат. 3. Метрейдин уулун көрүп, Бектурган чочуп кетти. *(А.Т.)* 4. Кайың ыйлап, тал ыйлап, калың журттун баары ыйлап. (*«Манас»)*

186. Көчүрүп жазгыла. Баш сүйлөм менен кандай каражаттар аркылуу байланышканын айтып бергиле. Сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Бет мандай жагында Абдыракман иш жакшы болду дегенсип, маңдайы жаркылдап турган экен. *(К.К.)* 2. Бул ким менен бакылдашып жатат дегендей, Адеми кулак түрдү. *(Н.Б.)* 3. Керимбек анын оюн сезе койгонсуп, ал курч көздөрүн Яровойдун ойчул каректерине кадады. *(Н.Б.)* 4.Куштай учуп келатам,мага канат бүткөндөй. *(Ч.А)* 5. Айзада оюн жыйынтыктай албай, өзүнө-өзү таң болуп олтурду. *(Т.К.)* 6. Аңгыча ошол барактап кайнаган чоң казандын оту тартылгандай, саал тымый түштү базар. *(С.А.)*

187. Көчүрүп жазып, тыныш белгисин койгула. Эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө? Андан кийин багыныңкы сүйлөмдөрдү тапкыла, алар баш сүйлөмдөгү ойдун кандай кырдаалын билдирди?

1. Ошентип // кар калың түшсө // кычыраган аяздар болот. 2. Ардактуу балдар // сабактарды жакшы өздөштүрүүгө ара-

http://eduportal.uz

кеттенгиле. (*«КБ»)* 3. Алиман сүйлөп бүткөндө // биз көпкө унчукпай отурдук. *(Ч.А.)* 4. Каалга шарт ачылып // Сатар кирип келди. 5. Тууган күйдүрүп айтат// душман сүйдүрүп айтат. (*Мак.)* 6. Камка кары // эки колун артына алып // козголбой отура берди. *(Т.С.)*

188. Кайсы сүйлөмдө ***-ып*** формасындагы сөз тизмегин, негизги кыймыл-аракетти айкындап, бышыктооч; кайсынысында баш сүйлөмдү айкындап, сыпат багыныңкы сүйлөм болду?

1. Койнун ачып кучагын жайып, Боом капчыгайы көрүндү. —Жапар менен Жамийла келип, Улжандын санаасы тынды. *(К.Б.)* 2. Алимандын мамилесине ыраазы болуп, ичим жылыды. —Касымдын комбайны эгин чаап, талаа дан жыттанып жатты. (*Ч.А.)* 3. Колун өйдө көтөрүп, Манап ордунан турду. —Гүлдөр жайнап, булбул сайрап турган убак. (*«КМ»)*

189. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Түзүлүшү боюнча булар кандай сүйлөмдөр?

1. Дуу жарылган күлкүгө суу да дуу жарылып, күмүштөй чачырандылар бүркүлдү. Уялганына чыдабай, балдар кыпкызыл болуп кетишти. *(«КБ»)* 2. Бектурган суудан өтүүгө даярданып, этегин белине кыстарып, таягын алып, кечүүнүн маңдайына барды. *(А.Т.)* 3. Баланы колуна алып, Айымбүбү эне отура калды. («*А*»)

34-§. САЛЫШТЫРМА БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдө баш сүйлөмдөгү ой салыштыруу маанисинде колдонулат. Кандай? Эмне болгон сыяктуу? Эмне болгондон бетер? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Килем төшөп койгондой,*** *жер бети түркүн гүлдөр менен коооздолгон.* —Кандай? —*Килем төшөп койгондой*—салыштырма багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу төмөнкүдөй мүчөлөрдөн түзүлөт:

1. Атоочтуктун ***-ган*** формасына ***-дай*** мүчөсү уланат же жандоочтор (*сыңары, сыяктуу, бетер, шекилдүү ж.б.)*

кошулуп айтылат: ***Майрам болуп жаткан сыяктуу*** *түш-тушатан музыка жаңырат.*

2. Шарттуу ыңгайдын ***-са*** мүчөсү жана ***кандай*** деген сөз, ал эми баш сүйлөмгө **ошондой** деген сөз кошулуп айтылат: ***Уста кандай болсо,*** *устаттык ошондой болот. (Мак.)*

190. Окугула. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Анын тутумунда салыштырма багыныңкы сүйлөм барбы? Ал баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдирди.

1. Ийилип турган розанын гүлү кандай болсо, бул келин да ошондой. Ачык-айрымдыгы түштүктүн аялдарына окшобосо да, кыйылган эки каштын ортосундагы билинер-билинбес болуп салынган кал бул келиндин түштүк аялдарынан экендигине күбө болуп турат. (*К.Ж.)*

2. Жаш жарын бозой тоскондой,
Жадырап аппак таң атты. (*Ж.Б.)*

3. Улууларды кандай сыйласаң, кичүүлөрдөн ошондой сый көрөсүң. 4. Ата-энеңе кандай мамиле жасасаң, балдарыңдан ошондой мамилени күтө бер. 5. Энеден сүт ич, акылмандан акыл ич. (*Мак.)*

191. Баяндоочу ***-са*** мүчөсү менен аяктагандар багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү? Мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча аларды бири-бирине салыштыргыла. Кандай айырмачылык бар?

1. Табигат, тагдыр тил алса, мөл булак болуп ойносом. *(А.Т.)* 2. Адам канчалык акылдуу болсо, башкалардын жакшы жагын ошончолук тез көрүүгө тийиш. 3. Жолдошуң жаман болсо, алыс жолго түн катпа. (*Мак.)* 4. Биз дагы, эгин сээп, кырман бастырсак, бак-таалай деген — ошол. *(Ч.А.)*

5. Күн болбосо[2], Жер да болбос, Ай болбос.
Ай болбосо[2], турмуш көркү шай болбос. *(А.О.)*

6. Биз шаарга келсек, шаардын ичи майрамдагыдай кооздолгон. 7. Жаман жолдоштун таасири кандай болсо, жаман китептин таасири ошондой. *(«А»)*

192. Окугула. Салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кандай формада түзүлгөнүн эсиңерде сактагыла, алардын мааниси өзгөрдүбү? Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

http://eduportal.uz

Күн жылуулугун чачкандай, жер бети көшүлөт.
Күн жылуулугун чачкандан бетер, жер бети көшүлөт.
Күн жылуулугун чачкан шекилдүү, жер бети көшүлөт.
Күн жылуулугун чачкан сыяктуу, жер бети көшүлөт.
Күн жылуулугун чачкан сыңары, жер бети көшүлөт.

193. Өзүңөр жашаган айылдын көрүнүшүнүн бир учурун сүрөттөп жазып келгиле. Сүрөттөөдө салыштырма багыныңкы сүйлөмдү колдонууга аракеттенгиле.

194. Мисалдарга анын грамматикалык түзүлүшү (жөнөкөй сүйлөм жана анын түрлөрү; татаал сүйлөм жана анын түрлөрү) боюнча талдоо жүргүзгүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн маанисин аныктагыла.

1. Кимде-ким зымырык кушту тапса, мен ага байлыгымдын жарымын беремин. 2. Ак пейилдүү азамат адамга кылбайт кыянат. *(Т.)* 3. Күн жаап тургандай, оттун учкуну жерге жалбырттап түшүп турду. 4. Жолдошу шайыр болсо, жолоочунун кумары канат. *(К.Б.)* 5. Суунун үстүнө жааган мөндүр кандай болсо, Чолпонбайларга каршы атылган октор так ошондой эле. *(К.Ж.)* 6. Кыш ... Суук катуу. Ак кар... көк муз. Жол жүрүп баратабыз («*А*»)

195. Мааниси жагынан ылайык келүүчү сүйлөмдү ойлоп тапкыла да, көп чекиттин ордуна коюп, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Ойлоп тапкан сүйлөмүңөр багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү болду?

1. ... Соке абышка туталана түштү. 2. ... Бектурган сүйүнүп кетти. 3. ... душманга моюн суна албайм. 4. ... жанында Бугу эне турат. 5. ... Каныбек издеп кеткен Самсахун да келди.

196. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, татаал сүйлөмдүн кайсы түрү бар экенин жана анын бөлүктөрү жөнөкөйдүн кайсы түрүнөн (эки тутумдуу, бир тутумдуу) түзүлгөнүн түшүндүргүлө.

1. Жолой Каныбекке акыл айтты:

— Каныбек балам, жаш экенсиң, айткан сөзүңдүн көбү олуттуу. Мен сыяктуу өз башыңдын камын ойлобо, элдин тагдырын ойло. Кишини кандай сыйласаң, алардан ошондой сый көрөсүң. *(К.Ж.)*

http://eduportal.uz

2. Тоого чыккан адам алысты көргөндөй, окуган адам дүйнөнү кең тааныйт. *(Т.С.)* 3. Жаш жарын бозой тоскондой, жадырап аппак таң атты. *(Ж.Б.)*

Үлгү: *Каныбек балам, жаш экенсиң, айткан сөзүңдүн көбү олуттуу.* — Тең байланыштагы татаал сүйлөм; 1) *жаш экенсиң* (кандай экенсиң?) — баяндооч; *Каныбек балам* — каратма сөз, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт; бир тутумдуу сүйлөм; 2) *айткан сөзүңдүн көбү* (канчасы?) — ээ *айткан сөзүңдүн* (эмнендин?) — аныктооч; эки тутумдуу.

197. Окугула. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн аныктагыла, аларга коюлган тыныш белгилерди түшүндүргүлө.

1. Жаңылбаган адам болбойт, бирок[3] акмак адам гана жаңылышын мойнуна албайт. 2. Баланды жалкоолукка үйрөтпөгүн, жашоодо белен оокат табылбастыр. *(«ЗО»)* 3. Бектурган бүгүн бактылуу: эки уулу бала-бакырасы менен кашында, алар ойноп-күлүп отурушат. *(А.Т.)* 4. Динар колундагы китебин жолдошторуна берди да, өзү койлорду тосууга чуркады. *(Т.С.)* Токтогул, күн айылга нурун төккөндө, жөнөп кетти. *(Ж.Б.)*

198. Окугула. Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү бар? Түзүлүшү боюнча алардын айырмасы эмнеде? Түшүндүргүлө.

1. Ак ниет адамга асылгандар көп болот, бирок абийирин эч ким чача албайт. 2. Күн асмандын көркү болсо, абийир — адамдын көркү. *(Мак.)* 3. Адам баласы жакшы нерсени жаратканы үчүн кандай кубанса, ал жакшы нерсени көрүш үчүн да ошондой кубанат. («*КТ*») 4. Алыстагы Теңиртоо кандай мемиресе, андан берки Ысык-Көл да ошондой мемирейт. 5. Айыл өзгөргөн: жаңы мектеп салынган, айдоо аянттары көбөйүптүр, төлгө төл кошулуптур. 6. Биздин классташтар, экзамен бүткөнчө, курбуларын күтүп турушту. *(«КБ»)*

199. Төмөндө багынынкы сүйлөмдөр берилди. Аларды ушул түрүндө окуганда ой жыйынтыктуу болдубу? Анда эмесе, ой түшүнүктүү болсун үчүн баш сүйлөмдөрдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөр жөнүндө айтып бергиле.

1. Эгерде комузчу болгудай шыгың болсо ... 2. Жаз айы келгенде ... 3. Кыш канчалык катуу болсо да ... 4. Килем төшөп койгондой ... 5. Жамгыр күчөгөндөн күчөп ... 6. Нооруз майрамы келгенче ...

35-§. СЕБЕП БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Себеп багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун себебин билдирет. Эмне үчүн? Эмне себептен? Эмнеликтен? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Ашуу бек болгондуктан,*** *Жолой Кашкарды көздөй бет алды — ашуу бек болгондуктан — себеп багыныңкы сүйлөм.*

Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу төмөнкүдөй мүчөлөр менен аяктайт:

1. Атоочтуктун ***-ган*** мүчөсүнө ***-дыктан*** мүчөсү уланат: ***Кар жаап тургандыктан,*** *мал короодон чыккан жок.*

2. ***-ган, ганы*** түрүндө атоочтуктарга ***себептүү, үчүн*** ж.б. жандоочтор кошулуп айтылат: ***Күн жылыган себептүү,*** *жаз эрте келди.*

3. Этиштин терс түрү жана чакчыл мүчө: ***-ба+й, -ып:*** ***Аба ырайы бир калыпта турбай,*** *суук күчөй берди.*

200. Көчүрүп жазгыла. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы себеп багыныңкы сүйлөмдү таап, үтүр менен ажыраткыла. Ал баш сүйлөм менен кандайча байланышты? Түшүндүргүлө.

1. Ай жарык тийгендиктен айлана дапдаана көрүнөт[4]. (*К.Б.*) 2. Арзымат бай-манаптарды мактап ырдаган үчүн Токтогул аны жакшы көргөн эмес. (*Ж.Б.*) 3. Матай ордунан турбай койгон себептүү Айдар эшикке чыгып кетти. *(С.С.)* 4. Көл бети мелтиреп жаткан үчүн[3] шырп эткен балыктын дабышы алда кайдан угулуп турду. 5. Айдалган аңыз куру калып үрөн себилбей жүрөгүм кансырап жатты. (*Ч.А.*)

201. Окугула. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн сүйлөмдөгү орун тартибине көңүл бургула. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочунун түзүлүшүндө кандай жалпылык бар?

1. Саякат[1] аяктагандыктан, биз өзүбүздүн айылыбызга кайттык. -ган + дыкан

http://eduportal.uz

2. Саякат аяктаган үчүн, биз өзүбүздүн айылыбызга кайттык. — -ган үчүн

3. Саякат аяктаган себептүү, биз өзүбүздүн айылыбызга кайттык. — -ган себептүү

202. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү (***дыктан, -ып, -бай) коюп, же*** жандоочторду (үчүн, себептүү) кошуп жазып, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Ал баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдирди?

1. Жаан басыл ..., биз жолго чыкпай калдык. 2. Кышында кар калың болгон ..., быйыл эгин мол болду. 3. Беш тогол өт ... жай болбойт. (*Калыгул.)* 4. Айжан окууга келбей кал..., мен анын үйүнө бардым.

203. Окугула. Грамматикалык түзүлүшү боюнча кандай сүйлөмдөр бар? Аныктагыла. Сүйлөмдөрдүн айырмасын түшүндүргүлө.

1. Чынын айтыш керек, келиним жаман чыккан жок. Ошонун өзү да үй-бүлөдө чоң ырыскы эмеспи. 2. Касым менен Алиман чоң жолго жеткенге чейин карап турдум. *(Ч.А.)* 3. Эртеси Султаналы баласын окутуу үчүн Таласка жөнөдү. *(К.К.)* 4. Теңчилик доор чыкканда, териме батпай семирдим. (*Т.*) 5. Казанбак өтө сараң бай болгондуктан, Сатылган менен Бурманын турмушу оордой баштады. *(Ж.Б.)* 6. Билесиңби, алардын ичинде бир жигит бар экен. Ал менин ордума башкарма болуптур, иштери кандай? *(Т.С.)*

204. Көчүргүлө. Калтырылып кеткен тыныш белгилерди койгула. Эмне үчүн коюлду? Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрүн (грамматикалык түзүлүшү боюнча) билесиңер?

1. Ал жерден Күрпүлдөк айылынын аймагы дапдаана көрүнүп турган себептүү // окуучулар Ортокырга чейин барышты. *(Т.С.)* 2. Ошол жылда күз көпкө созулгандыктан // күн жаанчыл болбодубу. *(Ч.А.)* 3. Мугалим эртеңки замандын кишилерин даярдаган үчүн // анын иши ардактуу жана жооптуу. 4. Ал бизден улуу адам эле // ошондуктан баарыбыз ал кишини сыйлачубуз. 5. Күн кылкылдап, батып бара жатканда // биз айылды көздөй жөнөдүк. *(«КТ»)*

http://eduportal.uz

205. Өзүңөр окуган адабий китептерден мезгил жана себеп багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бирине экиден сүйлөм жазып келгиле. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун түшүндүргүлө.

206. Төмөндө багыныңкы сүйлөмдөр берилди. Окугула. Айтылуучу ой түшүнүктүүбү? Түшүнүктүү болсун үчүн баш сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла. Багыныңкы жана баш сүйлөмга синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Быйыл кыш катуу болгондуктан ... 2. Аба ырайы бир калыпта турбай ... 3. Күн жылыган себептүү ... 4. Жол тайгак болгон үчүн ...

207. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктагыла. Алар өз ара кайсы мүчөлөр менен байланышкандыгын түшүндүргүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү колдонулду?

1. Жолдошторубуз өз убагында келбеген үчүн, биз жолго чыга албай жатабыз. 2. Адамга тиричилик канчалык керек болсо, жашоо да ошончолук кызык го. *(Т.С.)* 3. Күз узак болгондуктан, жаз айы кечигип келди. Керез сабакка бир жума келбей калган соң, Тенти агай анын үйүнө барды. *(Ш.Б.)* 4. Ынтымак болбой, иш оңолбойт. Көп акылман чогулса, кыйын ишти бүтүрөр. (*Мак.)*

208. Окугула. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Ал кандай сүйлөмдөрдөн түзүлөт? Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү катышты? Ал жөнүндө эмне билесиңер?

Жаан басылган үчүн, гидротехник Бектемир атка минди. Ал түндүк тараптагы аскалуу капчыгайды көздөй бет алды. Бир убакта аты кошкуруп, ордунан жылбай койду. Аска таштардын арасын караса, башы көзү канжалап, үстөмөнүнөн түшкөн бирөө жатты. Ал түнү менен жаанда калган сыяктуу. Жаан тынбай жаай бергендиктен, аны топурак чала-була көөмп калыптыр. Аңгыча жаткан киши кыңылдап, болор болбос дабыш чыгарды эле, Бектемир, анын тирүү экенине ишенип, кубана түштү. *(Ч.А.)*

209. Төмөндө баяндоочтору окшош мүчөлөр менен аяктаган багыныңкы сүйлөмдөр берилди. Силер, аларды өз ара салыштырып, ар бири кандай мааниде колдонулганын аныктагыла. Айырмасы эмнеде?

http://eduportal.uz

1. Бурулча эшиктен кирип келген соң, кыз-келиндер орундарынан тура калышты. *(К.Б.)* — Өз кулагы укпаган соң, Батыш алдыртадан тымпыйган болот. *(Т.С.)* 2. Алдаркөсө келип караса, чыктатырбас Чынарбай койдун башын куйкалап жатыптыр. *(«Жом».)* — Ушул бойдон күн ачык турса, жер бети бат эле кулпуруп кетет. *(«КТ»)* 3. Капсалаң болбой, жут болбойт. *(Калыгул)* — Күн басылбай, оруу-жыюу иштери башталбайт. *(«БК»)*

210. Мааниси жагынан бири-бирине байланыштуу жөнөкөй сүйлөмдөр берилди. Алардан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.

1. Күн нуру өрөөнду тегиз басты. Биз жайлоого жөнөдүк. 2. Биз космодромго келдик. Ал жердеги көргөндөрүбүз баарыбызды кубанычка бөлөдү. 3. Мен ойгондум. Элдин баары уйкунун тынчтык кучагында эле. 4. Аба ырайы бузулду. Бурганактап кар жаай баштады.

Үлгү: *Күн нуру өрөөнду тегиз баскандан кийин, биз жайлоого жөнөдүк.* — Бул — багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; эки сүйлөмдөн (баш жана багыныңкы) түзүлдү; мындай өзгөчөлүк жөнөкөй сүйлөмдө болбойт; экинчиден, жөнөкөй сүйлөмдө бир эле грамматикалык негиз (бир баш мүчө) болот; ал эми татаал эки сүйлөмдөн түзүлгөндүктөн, анда эки грамматикалык негиз (эки баш мүчө) бар.

36-§. МАКСАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Максат багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун максатын билдирет. Эмне максат менен? Эмне үчүн? Эмнеге? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: 1. ***Жаш кулундарга жел тийбесин деп,*** *Кулболду карыя бээлерди короого айдап келди. (К.Б.)*

Эмне үчүн Кулболду карыя бээлерди короого айдап келди? — *жаш кулундарга жел тийбесин деп* — максат багыныңкы сүйлөм.

http://eduportal.uz

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу келер чакта болуп, ага ***-бас, -сын, (-сын деп, -са деп, -сын үчүн) -уу, -ыш*** мүчөлөрү уланат жана **үчүн** деген жандооч кошулуп айтылат: ***Эгинден мол түшүм алуу үчүн,*** *окуучулар ишембиликке чыгышты.*

211. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн баш сүйлөмдү тапкыла. Ал аркылуу суроо берип, багыныңкынын кайсы түрү экенин аныктагыла.

1. Ошол түнү[1] асманды карап жатсам, саманчынын жолу жылт-жылт[2] этип копшолуп жатты. Бүгүн түнү дүйнөгө дагы бир жаңы дыйкан келди, өмүрлүү болсун. Сепкен аштыгы жылдыздай түгөнгүс болсун деп, саманчынын жолун тиктеп жатып уктап кеттим. *(Ч.А.)* 2. Мал кыштан семиз чыксын үчүн, тоюткор жетиштүү камдалды. 3. Бардык жерде тең укуктуулук болсун[2] үчүн[3], биздин мамлекетибиз зор иштерди жүргүзүүдө[4]. 2. Жаандын суусу кирип келбес үчүн, боз үйдү айланта арык каздык. («*КТ*») 3. Биздин саякаттан эстелик болсун деп, ушул таштын бетине сөз жазалы. *(Т.С.)*

212. Көп чекиттин ордуна баш сүйлөмдү ойлоп таап жазгыла. Тыныш белгисин койгула. Максат багыныңкы сүйлөм жөнүндө айтып бергиле.

1. Такшалган мыкты педагог болуш үчүн ... 2. Араба ала салып кетпесин деп ... 3. Арстанбек окуудан бүгүн келер деп ... 4. Иш жемиштүү болсун үчүн ...

213. Төмөндө татаал сүйлөмдөгү ойдун жыйынтыгы берилди. Силер дагы бир сүйлөм ойлоп таап, ушул ойдун максатын билдиргиле. Ал сүйлөмдү көп чекиттин ордуна жазгыла, тыныш белгисин койгула.

1. ... атасы даярдык көрө баштады. 2. ... мектептин айланасына бак отургуздук. 3. ... ата-энелерим жайлоого көчүп кетишти. 4. ... баарыбыз жакшы окууга тийишпиз.

214. Көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Түзүлүшү боюнча кандай сүйлөмдөр бар?

1. Сабатсыздыгымды жоём деп, Субанкул жумуштан бошонуп алган. 2. Эртең-бүрсүгүнү чабыкка чыгабыз деп, ал

http://eduportal.uz

комбайнын даярдап койгон эле. *(Ч.А.)* 3. Ошол күнү Бектурган балдарды көрүп кетүү максаты менен келген эле. *(А.Т.)* 4. Жетимдерге көз салууга Бурмаке байбиче келди. *(М.Э.)* 5. Эчкилер бактарды аарчып койбосун деп, биз мектептин айланасын курчап койдук. *(М.Ж.)*

215. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, максат бышыктоочту жана максат багыныңкы сүйлөмдү аныктагыла. Алардын айырмачылыгы эмнеде?

1. Элге дагы сүйгүнчүлүктүү[1] болуш үчүн, мен өзүмдүн ырымды ого бетер сүйөмүн. *(А.Т.)* 2. Такшалган мыкты геолог болуу үчүн, Керимбек жердин геологиялык сырын жакшы өздөштүргөн. 3. Көчөттөр тез күч алсын үчүн[3], үзбөй сугарып турабыз. 4. Негизги маселе туура чечилсин үчүн, студенттер шайлоого өз убагында барышты. *(«КТ»)*

216. Окугула. Сүйлөмдөрдү өз ара салыштырып, багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүн аныктагыла. Айырмачылыгы эмнеде? Максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу келер чакта болорун эсиңерге сактагыла.

1. Милдеттенме өз убагында аткарылсын үчүн, биздин топко айылдаштар жардам беришти.

Милдеттенме өз убагында аткарылган[3] үчүн, биздин топко сыйлыктар берилди.

217. Максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун төмөнкүдөй формаларга келтирип, ар бирине бирден татаал сүйлөм түзгүлө. Аларга синтаксистик талдоо жүргүзгүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу этиштин кайсы чагында келди?

1. -сын үчүн
2. -ыш үчүн
3. -уу үчүн
4. -са деп

218. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү боюнча; б) татаал сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча; в) сүйлөм мүчөлөрү боюнча.

1. Күз[1]. Атакандын айылы бүгүн[3] жандуу. *(Ж.Б.)* 2. Мектепке кирип келгенден кийин Дүйшөн күндөгүсүндөй от жаккан жок. *(Ч.А.)* 3. Кырк баатырдын баары бар, Кыргыл чал менен Бакай кары бар. («*Манас*».) 4. Дүйнөнүн эмгекчил адамдары бекем достукта турганда, адам изин эч ким[3] баса

http://eduportal.uz

албайт. 5. Күлкү тып басылган үчүн, үй ичи жымжырт боло түштү. *(Т.С.)*

219. «Өз кесибинин ээси» деген темада ой жүгүртүү мүнөзүндө дилбаян жазып келгиле. Ой-пикириңерди кенен-кесир жана ачык-так баяндоодо багыныңкы сүйлөмдүн ар кыл түрлөрүн колдонууга аракет кылгыла.

220. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшү боюнча; б) сүйлөм мүчөлөрү боюнча; в) тыныш белгиси боюнча.

1. Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулат. Машина күн бата, Андижан шаарына келди. 2. Чаргын, колуна кесени алып, күлүп койду. *(Т.С.)* 3. Алдейлеп, баккан журт үчүн арнадым кырчын өмүрдү! *(Ж.Б.)* 4. Баарынан намыс кымбат турарын, балдар, унутпагыла. 5. Талаага гүл кандай көрк берсе, акылдуулук да адамга ошондой көрк берет. 6. Күрдөөлдүү эл — алтын терек, кол сунган адам жете албас. Эл деген — аскалуу зоо, эч душман бузуп өтө албас. *(«ЗО»)* 7. Көгөргөнү чын болсо, гүлдөр соолбос болсочу. *(Т.)*

221. Мезгил, сыпат, салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөм (ар бирине экиден) түзүп келгиле. Алар жөнүндө айтып бергиле.

222. Текстти көркөм окугула, түзүлүшү боюнча талдап, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү тапкыла. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби кандай болду? Алардын түз орун тартибин эсиңерге түшүргүлө.

АЯЛГА

Жар салып, сүйөмүн деп айткандардын,
Жүрөгү таш болбосун, абайлагын.
Касиет, нарк-насилиң бузулбасын,
Бактыңды башка келген учурбагын.

Сагынтып санаа кылсын касиетиң,
Сүйүшсүн жоготуп акыл-эсин.
Баш ийсең, бир сүйүүгө баш иерсиң,
Ал сенин айкөл терең касиетиң.
Жашоодо жашыл жарык экениңди,
Далилдеп турсун дайым акыл-эсиң.

М. Токторов

http://eduportal.uz

37-§. САН-ӨЛЧӨМ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун көлөм, сан даража, өлчөмдөрүн билдирет. Канча? Канчалык? Эмне болсо? ж.б. суроолорго жооп берет.

Мисалы: ***Адам канчалык көп окуса,*** *ал ошончолук көптү билет.* — Эмне болсо ал ошончолук көптү билет? — *Адам канчалык көп окуса* — сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу ***-са*** мүчөсү менен аяктап, баш сүйлөмгө ***канча, канчалык,*** багыныңкы сүйлөмгө ***ошончо, ошончолук*** деген сөздөр кошулуп айтылат: ***Кучум канча жетсе,*** *ошончо окутам. (Ч.А.)*

223. Окугула. Багыныңкы байланыштаы татаал сүйлөмдү ажыратып, андагы сан-өлчөм баганыңкы сүйлөм жөнүндө айтып бергиле. Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

Ооба, Жер энем, ымандай сырымды айтып жатам, өзүң билесиң го. Алиманга эч нерсе айта албадым. Эгерде айтсам, адамзатынын кандайдыр бир асыл дүйнөсүн бүлдүрүп, кандайдыр бир ак нерсени булгап коё тургансып, батына албай жүрдүм. Андан бери канча жылдар өтсө да, эл ошончолук сыйлашып келе жатышат. Ыракмат, көзүм жумулганча ыраазымын.

Жылдар өтө берди. Сүйүнгөнүм канчалык көп болсо, өкүнүп-өксөгөнүм андан да көп болду. *(Ч.А.)*

224. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) грамматикалык түзүлүшү боюнча; б) багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү боюнча; в) сүйлөмдүн баш мүчөлөрү боюнча.

1. Төө канча болсо, жүк ошончо болот. *(Мак.)* 2. Өмүрбектин көңүлү канчалык жумшак болсо, ал ошончолук көк эле. 3. Мен бүгүн агайым менен сүйлөштүм. 4. Менин биринчи ырлар жыйнагым басылып жатыптыр. 5. Менин ырымды эл канчалык сүйсө, мен аларга ошончолук кызмат кылам *(А.Т.)*

225. Багыныңкы сүйлөмдө ***канча, канчалык,*** ал эми баш сүйлөмдө ***ошончо, ошончолук*** деген сөздөрдү катыштырып, сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм (ар бирине экиден) түзгүлө. Баш жана багыныңкы сүйлөмдүн байланышуу жолдорун түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

226. Текстти окугула. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү ажыраткыла. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрү бар? Алар жөнүндө эмне билесиңер? Тыныш белгилеринин коюлушун айтып бергиле.

Кымбаттуу иним! Канчалык зарыл жумуштарым болсо да, бардыгын жыйыштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым... Эгерде ушунда айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармаңызга пайдаланууну суранам. Бул жаштар үчүн керек го деп эсептеймин.

Муну канчалык көп адам билсе, мен ошончолук бактылуу болом. Ошончолук эл алдында ыйык парзымды аткарып, ошончолук менин да кетирген күнөөм кемийт. Эгер жаза турган болсоңуз, мени уялат деп тартынбаңыз. Эч нерсесин жашырбай, ачыктан-ачык жазыңыз. *(Ч.А.)*

227. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун төмөнкүдөй формаларга келтирип, татаал сүйлөм түзгүлө. Алар багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү болду? Көчүрүп жазып, тыныш белгисин койгула. Баш мүчөлөрдүн астын сызгыла.

Оку —
- са деп
- са да
- ганы болбосо
- гансып

228. Жөнөкөй сүйлөмдөн адегенде тең байланыштагы, андан кийин багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып, тыныш белгисин койгула. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүнүн айырмачылыгы эмнеде?

1. Күн нуру жер бетин тегиз каптады. Биз айылдан чыктык. 2. Музейге баргыбыз келди. Убакыт болбой калды. 3. Үчүнчү күнү шамал басылды. Күн ачылды.

Үлгү: *Күн нуру жер бетин каптады, биз айылдан чыктык. — Күн нуру жер бетин тегиз каптаганда, биз айылдан чыктык. — Күн нуру жер бетин каптаса, биз айылдан чыгабыз. — Күн нуру жер бетин каптаган үчүн, биз айылдан чыктык. Күн нуру жер бетин каптап, биз айылдан чыктык ж.б.*

229. Татаал сүйлөмдөргө оозеки талдоо жүргүзгүлө. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрү бар? Алардын кандай мааниде колдонулганын туура аныктоодо эмнеге көңүл буруу керек?

http://eduportal.uz

1. Сууну көп кечсе, чалчык болот. Сөздү көп сүйлөсө, тантык болот. (*Мак.)* 2. Күн кылкылдап батып бара жатканда, Чоро жөнөп калды. (*К.Ж.*) 3. Эр жигит акылдуу болсо, ак шумкардай айланат. 4. Таанысаң, кыргыз — кутман эл, тартыштан мөрөй уткан эл. *(Ж.Б.)* 5. Бактыбыз болсо, душманды жеңели. *(«Курманбек»).* Дулдуйган Атай, апасына кошулуп, көз жашын шыпырды. *(Ш.Б.)* 7. Баланы карап, Айтике отура калды. *(А.Т.)* 8. Адырларды аралап, шылдырап аккан сууга жеткенибизде, Дүйшөн менин көзүмө эркелей карады. *(Ч.А.)*

230. «Тоолор улуулуктун символу» деген темада чакан текст түзүп келгиле. Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүн колдонууга аракеттенгиле.

231. Жадыбалга көңүл бургула. Шарттуу ыңгайдын ***-са*** мүчөсү багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрүндө колдонуларын эсиңерде сактагыла.

к/н	Мисалдар	Багыныңкы сүйлөмдөн кайсы түрү
1.	Балдар мектептен чыгышса, кар жаап жаткан экен	Мезгил багыныңкы
2.	Ынтымагың болбосо, жеңе албайт жоону бир адам	Шарттуу багыныңкы сүйлөм
3.	Билим кайда болсо, өнөр ошол жерде болот	Орун багыныңкы сүйлөм
4.	Чоңтөрдү булут каптап турганы болбосо, аба ырайы бир калыпта	Карама-каршы багыныңкы сүйлөм

232. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрү бар? б) чакчыл ***-ып*** мүчөсү кандай сүйлөмдөрдө колдонулду; в) ал уланып турган сөз сүйлөмдүн кайсы мүчөсү?

1. Колун жаагына таяп, отту карап отурган Бектурган көз ачып жумганча ордунан турду[4]. *(А.Т.)* 2. Кайсы биреөлөр орондосо, биз сылык мамиле менен өзүн уялтуубуз керек.

http://eduportal.uz

(«*А*») 3. Бүткөн боюм ымыр-чымыр болуп, аттан түштүм. Нары жактан Алиманды ээрчитип, төрт аял келе жаткан экен. 5. Аңгыча болбой Айша кошунамдын короосунан аялдар чыга калып, мени колдон бекем кармашты. *(Ч.А.)*

233. Жадыбалга көңүл бургула. Чакчыл ***-ып*** мүчөсүнүн колдонулушуна көңүл бургула. Эсиңерде сактагыла.

к/н	Мисалдар	Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү	Сүйлөмдүн кайсы түрү
1.	Бетинен нуру чачырап, толкундап Сырга кубанды	Бетинен нуру чачырап (кантип?)	Сыпат багыныңкы сүйлөм
2.	Нурлан жумушка келбей калып, мен анын үйүнө бардым	Нурлан жумушка келбей калып (эмне үчүн?)	Себеп багыныңкы сүйлөм
3.	Гүлдүү жоолугун салынып, Алиман жасанып алган	Гүлдүү жоолугун салынып (кантип?)	Чакчыл түрмөк (жөнөкөй сүйлөм)

234. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ордун аныктагыла. Көчүргүлө. Калтырылып кеткен тыныш белгисин койгула жана алардын коюлушун түшүндүргүлө.

1. Адегенде биз кантер экен деп сыр алдырган жокпуз. 2. Жамийла Данияр тарапка жакындай келгенде артынан жетти. 3. Данияр аксай баштаганда биз аны кандай азапка салганыбызды ошондо түшүндүк. 4. Ал Жамийланын үнүн укканда кайра чымырканып илгери умтулду. *(Ч.А.)*

235. Багыныңкыга карата баш сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла, тыныш белгисин койгула. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин аныктагыла. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

1. Жакшынын өзү өлсө да ... 2. Окуучулар шаардан келатса ... 3. Эгер жаан басылса ... 4. Кайсы жерде кыйын иш болсо ...

236. Төмөндө баш сүйлөмдөр берилди. Багыныңкы сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла, тыныш белгисин койгула. Тапкан сүйлөмүңөр багыныңкынын кайсы түрү?

http://eduportal.uz

1. ... Каныш апа жалгыздык тарткан жок. 2. ... мен да ошол окууга барамын. 3. ... аба ырайында өзгөрүү болгон жок. 4. ... биз жакшы окууга аракеттенишибиз керек.

237. Түзүлүшү боюнча кандай сүйлөмдөр бар? Алардын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

1. Көп бириксе, көл болот, көл каптаса, сел болот. (*Мак.*) 4. Караңгы түн. Алда кандай бир нерсеге түшүнө албай жаткандай, табигаттын көрүнүшү тыптынч. 5. Табигаттын ушундай кубулуштарын байкап жатып, мен көпкө чейин уктай албадым. *(М.Э.)*

238. Калтырылып кеткен тыныш белгилерди өз ордуна койгула. Алар эмне үчүн коюлду?

Күн балбылдап уясынан чыгып келе жаткан кезде// Өмүрбек балдарын самолётко отургузду. Ошентип, беш күндөн кийин так он сегизинчи август күнү шумкар баласы булуттун үстү менен жөнөдү.

Коноктор Бектурган карыянын өмүрүндөгү кызык окуяларын тыңшашып // кээде күлүшүп // кээде кейишип отурушту. Карыя // кубанычка балкып // муундары бошоп // жыргалга көңүлү жибип отурду.

Карыя көп жашапсыз // Сизде да арман болот бекен? // Карыянын сөзүн угалык, чынын айтыңыз //

Ээ балам // Сурооң эң эле сонун // деди Бектурган // сакалын сылап. *(А.Т.)*

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кандай бөлүктөрдөн турат?
2. Баш жана багыныңкы сүйлөм деген эмне? Мисал келтиргиле.
3. Багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?
4. Шарттуу багыныңкы баш сүйлөм менен кайсы мүчөлөр аркылуу байланышат? Мисал келтиргиле.
5. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн орду кандай?
6. Мезгил багыныңкы сүйлөм менен тутумдаш мезгил башыктоочтун айырмасын түшүндүргүлө.
7. Чакчыл түрмөк менен сыпат багыныңкы сүйлөмдүн айырмасы кандай?
8. *-са, -ып* мүчөлөрү багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрүндө колдонулат? Мисал келтиргиле.

http://eduportal.uz

9. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн тыныш белгиси жөнүндө айтып бергиле.
10. Себеп жана максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтору этиштин кайсы чагында келет? Мисал келтиргиле.
11. Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн айырмасы эмнеде?

38-§. КӨП БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмгө эки же андан көп багыныңкы сүйлөм байланышып келсе, бул көп багыныңкылуу татаал сүйлөм болот.

Мисалы: 1. *Күз келгенде, эгин бышканда, ал биздин айылга кызматка келген. (Н.Б.)* 2. *Алым Каныбектин тарыхын укканда, ичи туз куйгандай ачышып, жүрөгүнүн башына тикенек кадалгандай болду. (К.Ж.)*

Биринчи мисалдагы баш сүйлөм — *ал биздин айылга кызматка келген.* Качан? — 1) *күз келгенде;* 2) *эгин бышканда.* Экөө тең бирдей суроого (качан?) жооп берди, мезгил багыныңкы сүйлөм. Баяндоочтору да бирдей формада (*-ган +да)* түзүлдү. Демек, булар бир өңчөй түрүндө кезикти.

Экинчи мисалдагы баш сүйлөм — *жүрөгүнүн башына тикенек кадалгандай болду.* Качан?—1) *Алым Каныбектин тарыхын укканда* — мезгил багыныңкы сүйлөм. Кантип? —2) *ичи туз куйгандай ачышып* — сыпат багыныңкы сүйлөм. Булар бир өңчөй эмес.

Демек, багыныңкы сүйлөмдөр өзүлөрүнүн түзүлүшү боюнча бир өңчөй же бир өңчөй эмес түрүндө болушу мүмкүн.

239. Көчүргүлө. Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдүн бөлүктөрү багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрүнөн түзүлгөнүн аныктагыла. Алардын ар бири баш сүйлөм менен кандайча байланышты?

1. Кычан[1] жакындап барганда[1], өрт чет жагынан тутанып, куураган беделер чатырап[2], кыпкызыл жалын асманга көтөрүлүп жаткан экен. *(Ш.Б.)*

2. Жамила окууга кирмейинче, өзү бир кызматка турмайынча, Чоңмурун да Жамилага ооз ачпас болду. *(К.Б.)* 3. Күркүрөгөн күз айлары келип, коон-дарбыз эгилип, ак алтын булайып, мээнеткеч адамдар берекеге белчесинен батып, түштүктө ак төөнүн карды жарылып турган кез эле. *(К.Бект.)*

http://eduportal.uz

240. Берилген мисалды баш сүйлөмдүн маанисинде колдонуп, ага карата бир нече багынынкы сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна жазгыла. Алар багынынкы сүйлөмдүн кайсы түрлөрү?

1. ... биз жолго[1] чыктык. 2. ... кышкы талаа жумуштары башталды. 3. ... жаан басылды. 4. ... жер бети гүлгө оронду. 5. ... эл жымжырт отурушту.

241. Багынынкыларга карата баш сүйлөмдү ойлоп тапкыла. Аны көп чекиттин ордуна коюп, көчүргүлө. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле. Сүйлөмдүн ар биринин баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

1. Булуттар уйгу-туйгу болуп, күн күркүрөп, чагылган чартылдап, ... 2. Кара жер көк тукабадай кулпунганда, келгин куштар келе баштаганда, ... 3. Улуу жагылган от балбылдап, жаштар бийлеп бүткөн кезде, ... 4. Эл-журт жаз эмгегине жарыша киргендиктен, талаада түркүн үндөр өз ара айкашып, ...

242. Калтырылып кеткен тыныш белгилерин коюп, көп багынынкылуу татаал сүйлөмдү көчүргүлө. Тыныш белгиси эмне үчүн коюлду? Ушул сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) татаал сүйлөмдө канча баш мүчө бар? б) татаал сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн айырмасы эмнеде?

1. Жаз. Чөп тушарга чыккан кез... Кой короодон узап кетти. Күн ысый берген кезде козулар[1] бадалга кирип кеткен убакта биз көнөчөгүбүздөн айран ичүүгө отурдук. *(М.Э.)* 2. Сырттан дабыш угулар замат эшик шарт ачылып шашкалактаган[3] Көкө ирегеге тура калды. *(К.Ж.)* 3. Август айы ортолоп[2] калган убакта чөп чабылып жатканда Сабыр баштаган үч бала окууга келди. *(Т.С.)*

243. Көркөм адабий китептерден же өзүнөрчө ойлоп таап, көп багынынкылуу татаал сүйлөмгө төрт мисал жазып келгиле. Экөөндө багынынкы сүйлөмдөр бир өңчөй, калгандары бир өңчөй эмес түрүндө болсун. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

244. Окугула. Сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн өз ара салыштыргыла. Чакчыл түрмөктөн болгон бир өңчөй бышыктооч менен бир нече багынынкылуу татаал сүйлөмдүн өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

1. Момун чал, оор дем алып, колун көтөрө албай, көзүн араң ачып, баланы бир карады. 2. Айдалган аңыз куру калып, үрөн себилбей, жүрөгүм каңсырап жатты. *(Ч.А.)* 3. Башымдан сылап, маңдайымдан өөп, тизеси оозуна тийген кара кемпир бир далайга мени карап отурду. 4. Менин кубанычым койнума батпай, жүрөгүм сүйүнгөндөн ээлигип, толкунданып турдум. 5. Кыз менин калп айканыма түшүнүп, үнүн чыгарып, күлүп жиберди. *(А.Т.)*

245. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүн аныктагыла.

1. Кыз, колун сунуп, эркелеткендей болду. 2. —Эртең менен эрте туруп, малга барып, келген жолунду байка. Төөлөрдүн ичинде жез буйлалуу боз инген бар, ошону сууткун. Кыздын айтканындай, иштей баштадым. Ай батууга жакындап, коноктор, уктаганда, биз жолго чыктык. *(А.Т.)*

Үлгү: *Кыз, колун сунуп, эркелеткендей болду.* — Канткендей болду? — *эркелеткендей болду* — баяндооч; ким? — *кыз* — ээ; кантип эркелеткендей болду? — *колун сунуп* — чакчыл түрмөктөн болгон сыпат бышыктооч. Түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм, жайылма.

246. Бир нече багыныңкылуу татаал сүйлөм (үч сүйлөм) түзүп келгиле. Ар бир сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

247. Окугула. Түзүлүшү боюнча татаал сүйлөмдүн кайсы түрлөрү бар. Алардын ар бирине мүнөздүү өзгөчөлүгү кандай?

1. Жүрөктү жүрөк сагынса, жолборс да болсо арытат. Жанына кылыч тийгендей, жаралап денди тартылтат. *(А.Т.)* 2. Жаз—жарыш, күз—күрөш. 3. Буюмдун кирин самын жууйт, көңүлдүн кирин акыл жууйт. 4. Ата уулу айтканынан кайтпайт, жоомарт бергенин айтпайт. *(Мак.)* 5. Эл чогулуп, көпчүлүк батпай турган соң, чогулуш сыртта өттү. *(«КТ»)*

39-§. АРАЛАШ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Сүйлөмдүн бул түрү тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн түзүлөт.

Мисалы: ***Калк көбөйгөндөн кийин, кыштак пайда болот, ал шаарга айланат.*** Мында үч жөнөкөй сүйлөм бар:

http://eduportal.uz

1) *калк көбөйгөндөн кийин;* 2) *кыштак пайда болот;* 3) *ал шаарга айланат.*

Булардын ичинен экинчи жана үчүнчү сүйлөм бири-бири менен тең байланышты, тактап айтканда, бири экинчисине мааниси боюнча багынбайт.

Ал эми биринчи менен үчүнчү сүйлөм өз ара багыныңкы абалда байланышты, тактап айтканда, биринчиси үчүнчү сүйлөмгө багынып турат, себеби ал өзүнчө турганда жыйынтыктуу ойду билдире албайт.

248. Татаал сүйлөмдү таап, ал канча бөлүктөн түзүлгөндүгүн, жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандайча байланышканын айтып бергиле. Алар татаал сүйлөмдүн кайсы түрү?

1. Устакананын ичи кереметтүү, себеби[1] туш-тушка ширенди бүркүлөт, оор барскандар күрсүлдөп, чулу темир жалпая түшөт. Зор көөрүктөр тынбай үшкүрүнөт, көк жалын үйлөйт, бирок[3] уста эч бир чаалыкпагансыйт. *(Т.С.)* 2. Алым эшиктен киргенде, үй ичи жымжырт боло түштү да, төрдөгү бирөө чочугандай ордунан тура калды. *(К.Ж.)* 3. Поезд өтүп кеткенден кийин, бир топко чейин станцияда эч жан жоктой байкалды, тынчтык өкүм сүрдү. *(Ч.А.)*

249. Аралаш татаал сүйлөмгө үч мисал жазып келгиле. Анын тутумунда татаал сүйлөмдүн кайсы түрлөрү болот? Татаал сүйлөмдүн кайсы түрлөрүн билесиңер?

250. Көп багыныңкылуу менен аралаш татаал сүйлөмдөрдүн айырмачылыгын түшүндүргүлө.

251. Татаал сүйлөмдүн курамында канча сүйлөм бар? Алардын түзүлүшүн жана өз ара байланышуу жолдорун аныктагыла. Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

Тил, албетте, өзгөрөт, мен муну талашпайм. Ал эмес, дарактын жалбырактары жыл сайын алмашат, бири куурайт, анын ордуна жаңысы өсөт. Дарак жыл өткөн сайын коюу да, бутактуу да, бекем да боло берет. Ошол сыяктуу эле тил да өсүп-өнүгөт, жаңы сөздөр пайда болот, айрымдары колдонуудан чыгып калат. (*Р. Гамзатов.)*

http://eduportal.uz

252. Өзүңөр аралаш татаал сүйлөмгө үч мисал түзүп келгиле. Анын тутумундагы сүйлөмгө грамматикалык түзүлүшү боюнча мүнөздөмө бергиле. Аралаш татаал сүйлөм көп багыныңкылуудан кандайча айырмаланат?

253. Көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө: а) сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктагыла: жөнөкөйбү же татаалбы? б) сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла; в) тыныш белгисинин коюлушун түшүндүргүлө.

Пайдалуу достон үчөө, зыяндуу достон үчөө болот. Пайдалуу досторго булар кирет: чындыкты бетке айткан, сөздү түз сүйлөгөн, көп билген адамдар. Эки жүздүү, калп айткан, маңыздар — булар зыяндуу адамдар. *(«ЗО»)*

254. Түзүлүшү боюнча жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдүн кандай түрлөрүн билесиңер? Алардын ар бирине мүнөздүү кандай өзгөчөлүктөр бар? Төмөнкү сүйлөмдөрдөн мисал келтиргиле.

1. Күн дайым эле күлкү менен чыгып, кубаныч менен батпайт. Анын көзүн жөө туман, кара булут калкалап калган учурлар да болот. Ошондой эле адам баласы да кубаныч менен өкүнүчкө дуушар болот. *(Ш.Б.)* 2. Жалкоо күн батканга сүйүнөт, эпкиндүү күн батканга күйүнөт, анткени жалкоо эртерээк жатып уктаганды кааласа, эпкиндүү жумушунун көбүрөөк бүтүшүн каалайт. *(Н.Б.)* 3. Жокту жок издеген табат, жолдошу шайыр болсо, жолоочунун кумары канат. *(К.Ж.)*

255. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесиңер? Бул боюнча схемага көңүл буруп, алардын ар бирине экиден сүйлөм түзгүлө жана алардын түзүлүш өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

Татаал сүйлөм:
- тең байланыштагы
- багыныңкы байланыштагы
- аралаш

БК 256. Тексттин түзүлүшү кептин кайсы түрүнө таандык? Текстте сүйлөмдүн кайсы түрлөрү колдонулду? Алардын байланышуу жолдорун белгилегиле.

http://eduportal.uz

БАЛЕТ АСМАНЫНДАГЫ АК КУУ

Искусствонун дагы бир улуу сыры, ички касиети балет өнөрү аркылуу ачылат. Балеттин артыкчылыгы мына мында: окуялар, кубулуштар сөз менен эмес, бий жана үнсүз ишарат аркылуу түшүндүрүлөт.

Эгерде биз турмушту бий аркылуу түшүнгүбүз келсе, анда балет өнөрүнүн чебери Б. Бейшеналиева көз алдыбызга келет. Ал өз өнөрүнүн туу чокусуна жетип, кыргыз балетин көп өлкөлөргө тааныткан. Аны кыргыз хореографиясынын устаты десек да болот.

Б. Бейшеналиеванын татынакай талантына көптөгөн өлкөлөрдүн балет сүйүүчүлөрү таазим кылышкан. Кыскасы, анын ак куудай учкан элеси ар дайым элдин эсинде. *(«КТ»)*

257. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө, алардын ар бири кайсы сөз түркүмүнөн болду? Түзүлүшү боюнча кандай сүйлөмдөр бар, алар жөнүндө эмне билесиңер?

Бир сөз үчүн далай улуу жортуулдар болгон, килейген шаарлар тургузулган. Бир сөз үчүн нечен адамдын өмүрү кыйылган учурлар да бар. Бир эле кыргыз деген сөз бир зор мамлекетти туюндурат.

Бир эле тил канча сан кишилердин башын бириктирип турат, тили болбогон эл чачылып кетет, ошон үчүн ар бир элдин Ата Мекени, эне тили бар. Ошентип, адамды бир эле сөздөн билсе болот. Бир эле сөздө не деген тарых, не деген керемет күч бар! *(«КТ»)*

258. Аралаш татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн чегин ажыратып, араларына үтүр койгула. Алардын ар бирин эркин түрдө жөнөкөй сүйлөмдөргө ылайыктап түзгүлө. Үчөөнө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Гүлсарынын көңүлү караңгылап башы айланып жер чайпалып анын бир чети улам асманга тийип жатты бет алдында жол түгөнүп түбү жок караңгы тунгуюк тоо көрүнбөй учкун учат туманбы, түтүнбү дүйнө кызыл көрүнөт. 2. Ал айдоо малтап бараткансып буттары оор тартат туяктарына бирөө коргошун уютуп койгонсуйт. *(Ч.А.)* 3. Узак мезгил өттү. Бе-

http://eduportal.uz

кен карыя бүгүн ал күнүн мукамдуу, муңдуу экенин эстеп калыптыр карылык бийлик кылса да. *(К.К.)*

259. Тексттерди көркөм окугула. Татаал сүйлөмдү көрсөткүлө, анын кандай түрлөрү бар?

ТЕРМЕ

Кыз кыялдуу кылтыңдап,
Жакшы ат камчы салдырбайт.
Жакшы адамдын белгиси,
Көңүлүңдү калтырбайт.

Жашылданган көк шибер,
Жайдын көркү турбайбы.
Жабыраган көп жылдыз,
Айдын көркү турбайбы.

Көтөрүлүп көп сүйлөп,
Болбос ишке күлбөгүн.
Акылың жетсе ар ишке,
Билип туруп сүйлөгүн. *(Т.)*

Жамандык башка түшкөндө,
Жакын кандай, жат кандай?
Турпатына карасак,
Туйгун кандай, каз кандай?
(О.Б.)

260. ***-са, -ып*** мүчөлөрүн сүйлөмдүн баяндоочуна улап жазып, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө (ар бирине экиден мисал). Алардын тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн айырмасы кандай?

261. Төмөндө баш сүйлөмдөр берилди. Мааниси боюнча ылайык келүүчү багыныңкы сүйлөмдөрдү ойлоп таап, татаал сүйлөм түзгүлө. Багыныңкы сүйлөмдөр кандай мааниде колдонулду?

1. ... биздин айылдаштар жогорку окуу жайларына окууга өтүү үчүн кетишти. 2. ... биз тоого эс алууга барабыз. 3. ... минген аты баспай койду. 4.... классташтар футбол ойноп жатышыптыр.

262. Аралаш татаал сүйлөмдөрдүн ар бири канча синтаксистик түгөйдөн турганын аныктап, араларына үтүр койгула. Грамматикалык ички түзүлүшү боюнча өз ара кандайча байланышканын (тең жана багыныңкы) айтып бергиле.

1. Көп кечикпей кара жел жүрдү асмандын ирени бузулуп, кар аралаш жаан башталды. *(Ч.А.)* 2. Экөө азыраак тартыша калган соң бала кайта тез эле унутат. Ошентип таарынычы жазылган соң ал кайта эле ойногусу келет. *(Н.Б.)* 3. Аттын эскилиги жеткен жүрөгү мыкчыла өйүп келет моюнчак кысып дем алышы кыйындап келет. *(Ч.А.)* 4. Ачууна чыдабай

жаны чыгып баратса да жакшылык кылган адамга тилиңди тийгизбе – бөөдө суусунун кандырып алып, сууну булгап кеткен айбандай болуп каласың. *(Мур.)* 5. Жокту издеген табат жолдошу шайыр болсо жолоочунун кумары канат. *(Мак.)* 6. Аялы безилдей берсе Исабеков аны ургаачынын куру намысы деп койчу ошонусу азыр эсине түштү. *(Ч.А.)* 7. Чамасы канча жетсе ошончо чогултсун айтып баргыла болушка. *(Ш.Б.)*

263. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү өз-өзүнчө ажыраткыла. Алар бири-бири менен кандай мүчөлөр аркылуу байланышат?

1. Калыстыгың болбосо, акимдигиң не пайда. Кайрымдуу жоомарт болбосо, калың малың не пайда. 2. Эрге нөөмөт[1] келгенде, элиртип күлүк ат байлайт. Жерге нөөмөт келгенде, көк чымырап, гүл жайнайт. *(«ЗО»)* 3. Алиман угуп койбосо экен деп, оозумду басып, чүмкөнө бердим. 4. Сүйлөөгө дарманым келбей, мен ыйлап эле тура бердим. Ыйлаба, Алтынай. Улам күч алып ылдамдаган поезд күпүлдөп мен казактын даркан талаасы менен жаңы турмушка бара жаттым. *(Ч.А.)*

БК 264. Тексттин мазмуну менен таанышкыла, андагы негизги ой эмне жөнүндө айтылды. Тилдик кандай каражаттар колдонулду? Бул текст кептин кайсы түрүнө кирет? Кеп жөнүндө айтып бергиле.

КОЖОЖАШ МЕРГЕН БАЯНЫ

Илгери-илгери, байыркы заманда кыргыздар тоо-тоодо көчүп-конуп жашаган кезде Кожожаш деген көзгө атар мерген чыгыптыр. Ал аткан жаанын жебеси эзели сая кетпей, түз эле мээлеген жерине кадалчу экен. Кожожаш мерген күн сайын аң уулап, тоодон жаныбарларды атып келип, бир айыл элди багып жүрүптүр. Бара-бара мергенчилигин улантып, тоо эчкилердин көбүн кырып жоготот.

«Балам, кайберендин тукумун көп кырбасаңчы?! Бизди каргап койбосун», – деп акылман карыялар ага насаат айтышат. Кыргыздар жапайы кой-эчкилердин түпкү атасын кайберен деп аташчу. Кайберен бирде адамга айланып, бирде кой-эчки түспөлүнө келип кубулуп турат деп элестетишчү.

Кайберен көзгө көрүнбөй жапайы кой-эчкилерди коргоп жүрөт деп ойлошчу.

Мергенчилер 999 жаныбар аткандан кийин курал-жарагын таштаган. Миңинчи окту аткан эмес. Миңинчи жаныбарды атса, ал өлөрдө башы менен жерге тикесинен сайылып оңко турат. Демек, эми атканды токтот деген белги бергени. Аңчылыкты дагы улантса, анда анын үйүнөн кырсык кетпейт, оору-сыркоо көбөйөт. Ошондуктан элдер ачкадан өлбөс үчүн гана, айла жок аңчылыкка чыгышчу.

БӨТӨН СӨЗДҮ КОЛДОНУУНУН ЖОЛДОРУ

40-§. ТИКЕ ЖАНА КЫЙЫР СӨЗ

Бөтөн сөз ар кандай жолдор менен колдонулат: 1) тике сөз түрүндө; 2) кыйыр сөз түрүндө. Салыштыргыла:

1. Элде мындай деген макал бар: «*Билим — түгөнбөс байлык*».

2. Эл билим түбөлүк байлык болорун айтышкан.

Биринчи мисалда *«Билим — түгөнбөс байлык»* — бөтөн сөз, эч өзгөрүүсүз колдонулду. Экинчи мисалда бөтөн сөздүн грамматикалык түзүлүшү өзгөртүлүп, анын жалпы мазмуну гана берилди.

Ушундай эле, бөтөн сөздү кыйыр сөз түрүндө берүүдө кириндн сөздүн колдонулушу мүмкүн. Мисалы: *Элдин айтканына караганда, билим түгөнбөс байлык болот*. Мында *элдин айтканына караганда* — киринди сөз.

Ошентип, **бөтөн сөз эч кандай өзгөрүүсүз берилсе, бул тике сөз деп аталат.** Тике сөз тырмакчага алынып жазылат.

Бөтөн сөз өзгөртүлүп колдонулса, ал кыйыр сөз болот. Тырмакчага алынбайт.

265. Окугула. Кайсы сүйлөмдө бөтөн сөз өзгөрүүсүз колдонулду, кайсынысында анын грамматикалык түзүлүшү өзгөрүлдү? Түзүлүшүн өз ара салыштыргыла.

1. Элде мындай сөз бар: «Жигитке жетимиш түрдүү өнөр аз».

Элдин айтканына караганда, жигитке жетимиш түрдүү өнөр аздык кылат.

2. Нурлан мындай деди: «Кеңешүү — акылдардын кошулуусу».

3. «Жылкычылар жайлоодон келишти», — деп Жумакадыр айтып келди.

4. Омор карыя мындай деди: «Бул жылы да эгинден мол түшүм алдым».

Нурлан кеңешүү акылдардын кошулуусу боло тургандыгы жөнүндө айтты.

Жылкычылардын жайлоодон келгендигин Жумакадыр айтып келди.

Омор карыя бул жылы да эгинден мол түшүм алгандыгын билдирди.

266. Төл жана бөтөн сөздөрдү ажыраткыла.Тыныш белгилеринин кандайча коюлганын түшүндүргүлө.

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Хандын жигиттери талаада жалгыз отурган кишини көрүшөт. Ал өлгөн аттын куу башын кармап: «Сенин ченемсиз күлүк экендигиңди ким билди», – деп кайгырып отуруптур. Ал Толубай сынчы экен. Жигиттер аны дароо ханга алып жөнөшөт. Хан Толубайга: «Мага тулпар тандап бергин!» – дейт. Айылдагы аттын баарын алып келишет. Сынчыга эч бири жакпайт. Акырында бир кедейдин жүдөгөн чаар атын алып келишет.Толубай аны көрүп: «Ханым, чыныгы тулпар ушу!» – дейт. Хан жини келип, Толубайдын эки көзүн ойдуруп таштайт.

Толубай чаар атты сурап алып, жакшылап багат. Кырк күндөн кийин чаар ат оңолуп, сонун тулпар болуп чыга келет. Сынчы күлүккө кемпирин мингизип, өзү учкашып ханга барат.

– Эй, көөдөн ханым, мына баягы сен чанган чаар тулпар. Кыйын болсоң жетип ал! – деп чаап жөнөйт.

«Кыргыз эл жомоктору»

267. Окугула. Тике сөздү көрсөткүлө. Аны кыйыр сөзгө айландырып, кайра окугула. Кандай өзгөрүүлөр болду? Түшүндүргүлө. Кыйыр сөз деген эмне?

1. Ойчул[1] акын Калыгул Бай уулу өз учурунда мындай деген экен: «Ысык-Көл — бейиштин эшиги. Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар». (*«Мурас»*) 2. «Башка тилди кандай жакшы көрсөм да, эне тилин[2] сүйгөнүмдөн жаңылбайм»,— деп айткан таланттуу акын А. Осмонов. 3. Элде мындай деген макал бар:

http://eduportal.uz

«Жаштык бар жерде жалын бар. Жаш улук эмес, акыл улук. Кырсык болсо, кыламыктан бут сынат». *(«ЗО»)* 4. Ошондо Толгонай мындай деди: «О-о, жан жараткан Жер! Биз сенин балдарыңбыз, ак тилегибизге жеткиргин!» *(Ч.А.)*

268. Эл ичинде айтылып жүргөн макал, учкул сөздөрдү жазып келгиле. Алардын айрымдарын тике сөз түрүндө колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн тике сөз колдонулат?

269. Окугула. Тике сөздү тапкыла, ага коюлган тыныш белгилери жөнүндө айтып бергиле. Андан кийин көчүрүп жазгыла да, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Элде мындай макал бар: «Эне тилим[2] — эне сүтүм». 2. «Алдагы колундагы эмне?» — деп Жамийла сүрөттү менден тартып алды. 3. Жамийла Даниярга шыбырап[3] жатты: «Кантип эле сени бирөөгө алмаштырайын ...» 4. «Кадырлай билсең карыны, касиет дейбиз аныңы», — деп көрүнүктүү акын Ысмайыл Борончиев ырдаган.

270. Тике сөздү тапкыла, калтырылып кеткен тыныш белгисин коюп, көчүргүлө. Алардын эмне үчүн коюлгандыгы жөнүндө айтып бергиле.

1. Эмгек кылгыла, жолдоштор // Эмгек[1] кылсаңар, баарыңар биз сыяктуу сыйланасыңар // деп Кулболду карыя сөзүн бүтүрдү. *(К.Б.)* 2. Сен Токтогул болуп жүрбөгүн // деп Ныязалы сүйүнүп кетти. *(Ж.Б.)* 3. Атам заманда кыргыз журту Энесайды жайлап турган экен. Энесай сенден жаркын мекен барбы[2] // деген ыр ошондон калыптыр // *(Ч.А.)*. 4. О-о, саякатчылар // келип калдыңарбы // деп сурап калды Акман карыя. *(Т.С.)*

271. Тике сөздү кыйыр сөзгө айландырып, сүйлөмдү кайра түзгүлө. Сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүндө жана тыныш белгилердин коюлушунда өзгөрүү болдубу? Салыштыргыла. Кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар?

1. Мындай деген накыл сөз бар: «Карынын кебин капка сал». 2. «Ооба, апасына окшош экени чын!» — деди Толгонай. 3. «Агайынды жаман деп, тууганды кайдан табасың?» — деп улуу акын Токтогул айткан эле. 4. Мугалим минтип айтты: «Адеп менен нусканы биле жүр, балам».

http://eduportal.uz

272. Берилген сүйлөмдөрдү тике сөз катышкан сүйлөмгө айландырып жазгыла. Тыныш белгисин койгула жана аны түшүндүргүлө.

1. Дарыгердин айтканына караганда, тамеки тартуу ден соолукка өтө зыяндуу. 2. Карыялардын айткандары боюнча, абийирди жаш кезден сактоо керек. 3. Бакыттын окуудан келгендиги жөнүндө таянем айтып келди. 4. Ар качан ар бир иште сабырдуу болуу жөнүндө айтылган сөз бар.

273. Төмөнкү схема боюнча тике сөз катышкан сүйлөм түзгүлө. Тике жана кыйыр сөз жөнүндө эмне билесиңер? Тике сөздө тыныш белгиси кандайча коюлат?

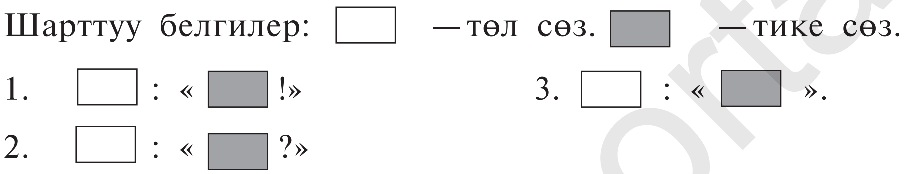

274. Тике сөздүн ордун алмаштырып түзүп, сүйлөмдү кайра көчүргүлө. Тыныш белгисинин коюлушун түшүндүргүлө.

1. Мындай деген макал бар: «Жер бай болсо, эл да бай болот». 2. Шамбет тигил кызга түшүндүрдү: «Акман деген — ушул, сонун киши!» *(Т.С.)* 3. Баланын ою чаташат: «Эмне үчүн адамдар тынч жашай алышпайт? Эмне үчүн бирөө жаман, бирөө жакшы?» *(Ч.А.)* 4. К. Шопокова мындай деди: «Мен өз антымды жемиштүү эмгегим менен актадым». *(Ж.Б.)*

Үлгү: *Мындай деген макал бар:* ***«Жер бай болсо, эл да бай болот».*** *— «Жер бай болсо, эл да бай болот», — деген макал бар.* Биринчисинде, тике сөз төл сөздөн кийин келди да, өзүнөн мурда кош чекит коюлду; экинчисинде төл сөздөн мурда келип, өзүнөн кийин үтүр (жай сүйлөм болгон үчүн) жана сызыкча (, —) коюлду.

275. Диалог түрүндөгү текстти окугула. Анда төл жана бөтөн сөз барбы? Алардын ар бирин өзүнчө ажыраткыла Тыныш белгиси кандайча коюлду?

Бир киши көп жашаган карыяга кайрылат:
— Айтыңызчы, карыя, кандай адам акылдуу?
Карыя мындай жооп берген экен:

http://eduportal.uz

— Колдон келген ишке умтулган адам акылдуу.
— Адам баласы баардыгын билет деп ойлойсузбу?
— Жок, дүйнөдөгү нерселерди толук билип чыгууга кудурети жетпейт.
— Демек, адам баардыгын билип чыга албайт дечи.
— Албетте.
— Адамдын акылдуу болушуна эмне себепкер?
— Билим. Ал — көрүнбөгөн нерсени көрсөтүүчү көз. *(«ЗО»)*

41-§. ТИКЕ СӨЗДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Тике сөз төл сөздөн мурда же андан кийин, же анын ортосунда келе берет. Ошентип, тике сөздө тыныш белгилердин колдонулушу алардын сүйлөмдөгү орун тартибине негизделген:

1. Тике сөз (автордун сөзү) төл сөздөн кийин келсе, өзүнөн мурда кош чекит коюлат да, баш тамга менен башталып жазылат: Жанболот сүйүнүп кетти: ***«Эне, алма алып келдиңби?»*** *(Ч.А.)*

2. Тике сөз төл сөздөн мурда келсе, (жай сүйлөм болсо, чекиттин ордуна үтүр коюлат), өзүнөн кийин үтүр жана сызыкча коюлат: ***«Уят өлүмдөн катуу»,*** *— деген макал бар.*

Эгерде тике сөз суроолуу же илептүү сүйлөм болсо, суроо жана илеп белгиси (?— жана !—) сакталат: 1. ***«Алтынай, жашың канчада?»*** *— деп Дүйшөн күлүп койду.* 2. ***«Эмгек өлбөйт экен го, нан өлбөйт экен го!»*** *— деди Толгонай. (Ч.А.)*

3. Тике сөз төл сөздүн ортосунда келсе, тике сөздөн мурда кош чекит, кийин үтүр жана сызыкча коюлат: Элде: ***«Эр эмгегин жер жебейт»,*** — деген сөз бар.

4. Тескерисинче, тике сөздүн ортосунда төл сөз келсе, төл сөздүн эки жагынан үтүр жана сызыкча коюлат: ***«Мен,*** — деди Бугу эне, — ***силерге Умай эне болом».***

Тике сөз менен төл сөздү өз ара байланыштырууда ***деп, деген, деди*** ж.б. сөздөр колдонулат.

5. Диалогдордо тике сөз тырмакчага алынбайт, ар бир кишинин сөзү жаңы жолдон башталып, алдына сызыкча коюлат:

— Аксакал, башта эмне болуп иштөөчү элеңиз?

— *Үкөм, башта мен уста элем,* — деп Чыныбай сөзгө киришти. *(Н.Б.)*

276. Окугула. Тике сөздүн сүйлөмдөгү ордуна көңүл бургула. Ушуга байланыштуу ага тыныш белгисинин кандайча коюларын түшүндүргүлө.

1. «Бул сабакта мен силерге[1] өзүбүздүн Ата Мекенибиз жөнүндө айтып берем», — деп Жамийла шашпай сабагын баштады. *(К.Б.)* «Карачы, эне — деди ал шолоктоп, — күн минтип жаркырап турса, Касым келбейт ээ?» *(Ч.А.)* 3. Бектурган баланын[2] мойнунан кучактады: «Эми менин жараланган жүрөгүм айыкты! Силер бактылуу болгула!» *(А.Т.)* 4. Докладчы сөзүнүн аягында: «Жашасын эркиндик, ура!» — деп кыйкырып жиберди. *(Н.Б.)* 5. «Кадырлуу ага-инилер, — деди Шамбет, көпчүлүктүн назарын өзүнө буруп, — биз силерди эмгекке чакырабыз». *(Т.С.)*

277. Окугула. Төл жана тике сөздөрдү көрсөткүлө. Көчүрүп жазып тыныш белгисин койгула. Алардын эмне үчүн коюлгандыгын түшүндүргүлө.

1. Баарынан намыс кымбат[1] турарын унутпа // деп акылмандар айтышкан. 2. Кузьмич ата мындай деди // Силерди билим күтүп турат. *(Т.С.)* 3. Муну ким[3] тарткан // деп ал чоң барак кагазды сунду. 4. Дүйшөн толкундап сүйлөдү Өкмөт бизди билимге жетилсин деп жатат, ошондуктан[3] балдарды окутуубуз керек *(Ч.А.)* 5. Сиз такыр байкабагансыз // деди Сатар // бул балада талант бар. *(А.Т.)*

278. Тике сөздү кыйыр сөз менен алмаштырып, сүйлөмдү кайра түзгүлө. Көчүрүп жазып сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү аныктагыла. Тыныш белгилердин коюлушунда кандай өзгөрүүлөр болду?

1. Шамбеттин үнү заңк[1] этип бийик чыкты: «Биздин ишибиз адил, жеңиш биздики болот!» 2. Сөздү Султаналы баштады: «Сен Кетментөбөдөн башка жакты араладыңбы?» (*К.К*) 3. Элде: «Чыныгы кайрат эр жигитке учууга[3] канат, конууга[3] куйрук берет», — деген сөз бар.

http://eduportal.uz

279. Кашаанын ичиндеги сүйлөмдү төл сөздүн маанисинде колдонуп, көп чекиттин ордуна жазгыла да, тике сөз катышкан сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып тыныш белгилерин койгула. Алар эмнеге негизделип коюлду?

1. Көрө-көрө көсөм болот ... (деп Чаргын алдыртан ойлонот). 2.... Эл ичи — өнөр кенчи (элде мындай деген макал бар). 3. Биз ... эл алдында берген убадабызды аткарабыз (деди Акия кетирекей). 4. Коркок дос ... душмандан жаман (деп айткан улуу адамдар). 5. Ырыс алды — ынтымак (элде мындай деген макал бар).

280. Тике сөздүн сүйлөмдөгү ордун алмаштырып, сүйлөмдү кайрадан көчүрүп жазгыла. Тыныш белгилердин коюлушу жөнүндө айтып бергиле.

1. «Адеби жаман элди булгайт», — деген макал бар. 2. Улуу адамдар минтип айтышкан экен: «Ыр деген — тоодон аккан тунук булак». 3. Чыгыш элдеринде мындай деген сөз бар: «Сөздүн мыктысы жөнөкөй, түшүнүктүү жана терең мазмундуу келет». *(«ЗО»)*

Үлгү: *Мындай деген макал бар: «Адеби жаман элди булгайт». «Адеби жаман, — деген макал бар, — элди булгайт». Элде: «Адеби жаман элди булгайт», — деген макал бар.*

281. Схемага көңүл бургула. Ал боюнча тике сөз катышкан сүйлөм түзгүлө. Тике сөз деген эмне?

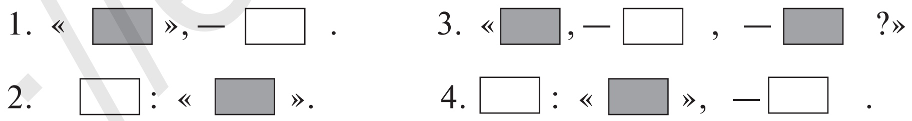

282. Төл сөз менен тике сөздүн ортосундагы интонацияны туура сактап, сүйлөмдү көркөм окугула. Тике сөздөн кийин коюлган үтүр жана сызыкча (, —), суроо жана сызыкча (? —), илеп жана сызыкча (! —) белгилери бир эле тыныш белгисиби же экөө эки башкабы? Булардын колдонулушу эмнеге негизделген?

1. «Аман болгула, эл-журт! Биз кеттик!»[1] — деп Чаргын арабанын үстүнө[2] тартайып тура калды. 2. Элде: «Карысы бар элдин ырысы бар» — деген накыл кеп бар. 3. «Жүрөгүм алып

http://eduportal.uz

учат, кандай окуя болорун билбейм, корком!» — деп Лайлыкан чочуп кетти. 4. «Лайлыкан! Сен бала болуп турасыңбы? Арзымат аман бекен?» — деп жеңем сурап калды. 5. «Кадырлуу жолдоштор! Мен, Канабатка барып, тапшырган кызматыңарды орундатып келдим», — деп Айнагүл сөзүн бүтүрдү. *(К.Ж.)*

283. Көчүргүлө. Тике сөз катышкан сүйлөмдүн схемасын чийгиле. Анын сүйлөмдөгү орун тартиби кандай? Тыныш белгиси кандайча коюлду?

1. Алымкан байбиче Токтогулга сүлөөсүн бөрк кийгизди да, мындай деди[4]: «Токо, тагдыр кошподу, мени эстеп жүрүңүз!» «Кургурум ай[3], дагы эле[3] сарсанаа кылар жоругуң», — деп Токтогул муңкана күңгүрөнүп жиберди. *(К.)* 2. «Куттуктаймын! Шакең аман тура!» — деп Батиш күйөөсүн карады. 3. «Өчпөс шам жетпейт?» — деди бак-бак этип Чаргын. *(Т.С.)* 4. «Кен асылы жерде, сөз асылы элде», — деген макал бар. 5. Эл: «Байлыктын атасы — эмгек, энеси — жер»[4], — деп айтышкан.

284. Окугула. Диалогго кимдер катышканын аныктагыла. Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө. Диалог кандай кырдаалда колдонулат?

— Ата, эмне үчүн сен көптү билесиң?[4] — деп сурады баласы атасынан[2].

— Менин эң жакшы досум жана окутуучум бар. Ал бардыгын үйрөтөт, — деди атасы.

— Ал окутуучуң кайда? Эмне үчүн мен аны көргөн жокмун? — деди баласы.

— Ал мына, — деп атасы китептерин көрсөттү.

— Китептер мага[2] бардыгын үйрөтөт. Мына бул китеп адамдардын баатырдыгы, ата-бабаларыбыздын байыркы турмушу жөнүндө айтып берет. *(«А»)*

285. Өзүңөр кыскача диалог түзгүлө. Мында бирөөгө суроо менен кайрылууда каратма сөздү колдонгула. Тыныш белгилерди коюп, алардын эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

42-§. ЦИТАТА ЖАНА АНЫН ТЫНЫШ БЕЛГИСИ

Цитата — бул башка бирөөнүн сөзүн эч өзгөртпөй сөзмө-сөз колдонуу. Башкача айтканда, тике сөздү колдонуунун бир түрү.

Цитата баяндалып жаткан ой-пикирди ырастоо, бекемдөө максатында колдонулат. Анын тыныш белгиси тике сөздүкүндөй эле, бирок кээ бир айырмачылыктар бар.

Мисалы: цитата түзүлүшү жагынан төл сөз менен байланышып, анын бир бөлүгү катарында колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда цитата тырмакчага алынып, кичине тамга менен жазылат (башка белгилер коюлбайт).

Мисалы: *Эне тилсиз улуттун болушу мүмкүн эмес, ошондуктан* ***«элди түбөлүк эл кылып турган — анын тили»*** боло тургандыгын Ч. Айтматов таасын көрсөткөн.

Эгерде цитата толук колдонулбаса, анда калтырылып кеткен сөздүн же сүйлөмдүн орду көп чекит менен көрсөтүлөт: «... *Тил менен эмгек эмнени гана жаратпайт. Египеттик улуу пирамидалардан тартып XX кылымдын таң калардык жетишкендиктери — тил менен эмгектин натыйжасы»,* — *деп жазат улуу акыныбыз А. Токомбаев.*

286. «Мен кайсы кесипти жакшы көрөм» деген темада чакан текст жазгыла. Өзүңөрдүн ой-пикириңерди жана каалооңорду ачык-так, ишенимдүү кылып баяндоодо көрүнүктүү адамдардын айткандарын цитата түрүндө колдонгула.

287. Тике сөз катышкан сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Элде мындай деген накыл сөз бар: «Акыл сурасаң Сарт акеге, сөз сурасаң Тилекмат акеге бар». («*КТ*») 2. Улуу ойчул Ж. Баласагын: «Билим — өнөр, өмүргө суудай керек», — деген осуят калтырган. 3. «Дарак бир жерде көгөрөр», — деп айткан экен нускоочу акын Калыгул. («*Мурас*») 4. «Эрди кабагынан сына» дегендей, сен өзүң ким болосуң, мырзам?» — деди Бектурган. *(А. Т.)*

288. Эл ичинде колдонулган макалдарды пайдаланып, төрт сүйлөм түзгүлө. Эки сүйлөмдө тике сөз төл сөздөн мурда, экөөндө андан кийин келсин. Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

http://eduportal.uz

289. Калтырылып кеткен тыныш белгилерди өз ордуна коюп, көчүргүлө. Алардын коюлушу кайсы эрежелерге негизделди?

1. Аксакал жөнөбөйлүбү // деди Керимбек. 2. Абдан жакшы болот, мен сизди эле күтүп турам // деди Чыныбай (*Н.Б.)* 3. Жапар, баланы бооруна кысып, өпкүлөп жиберди // бул — менин досумдун баласы. 4. Сизге кыянат болбосо, күүнүн сырын чечип берсеңиз // дедим. Олда балам ай // деди карыя // эми болбостур. *(А.Т.)*

290. Төмөндө элдик макалдар берилди. Алардын ар бирин тике сөздүн маанисинде колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Макалдын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

1. Туулган жердин топурагы — алтын. 2. Өкүм болмок өзүңдөн, сылык болмок сөзүңдөн. 3. Жаман сөз жүрөккө барып таш болот. 4. Туура бийде тууган жок, тууганды бийде ыйман жок. 5. Карагай болбой, чер болбойт, кайратсыз адам эр болбойт.

43-§. ТИКЕ СӨЗ КАТЫШКАН СҮЙЛӨМ БОЮНЧА СИНТАКСИСТИК ТАЛДОО

Талдоонун тартиби:

1. Тике сөз катышкан сүйлөм экендигин көрсөтүү.
2. Тике жана төл сөздү (автордун сөзүн) ажыратуу.
3. Төл сөзгө карата тике сөздүн ордун аныктоо.
4. Тыныш белгилердин коюлушун түшүндүрүү.
5. Тике жана төл сөздөрдүн ар бири жөнөкөй же татаал сүйлөмдөрдүн тартибинде талдалат.

Талдоонун үлгүсү:

1. *Өмүрбек учкуч жигиттен сурап калды: «Сиз Бектурганов дегенди билесизби?» (А.Т.)* — Бул — тике сөз катышкан сүйлөм; *Өмүрбек учкуч жигиттен сурап калды* — төл сөз; *«Сиз Бектурганов дегенди билесизби?»* — тике сөз. Тике сөз төл сөздөн кийин келди, ал тырмакчага алынып, өзүнөн мурда кош чекит коюлат; суроолуу сүйлөм болгондуктан, аягына суроо белгиси коюлду.

http://eduportal.uz

Андан ары сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо зарыл болсо, анда төл жана тике сөздүн ар бири жөнөкөй сүйлөм катарында талдалат.

2. *«Эне, сени таштап деле кете албайт экенмин»,* — деп үшкүрдү Жамийла. *(Ч.А.)* — Бул тике сөз катышкан сүйлөм; *«Эне, сени таштап деле кете албайт экенмин»* — тике сөз; *деп үшкүрдү Жамийла* — төл сөз. Тике сөз төл сөздөн мурда келди, ал тырмакчага алынып, өзүнөн кийин үтүр (жай сүйлөм болгон үчүн) жана сызыкча коюлду.

291. Көчүргүлө. Тике сөз катышкан сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдагыла. Тике сөздүн тыныш белгисин түшүндүргүлө.

1. «Окуу — билим азыгы, билим — ырыс казыгы», — деген макал бар. 2. «Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат» — деген ушул, балам. 3. «Ий-ий, ушул чоң энем кызык киши деги», — деди Динар кейип. 4. «Ооба, деди Динар, — мен чоңойгондо инженер болом». *(Т.С.)*

292. Өзүңөр тике сөз катышкан беш сүйлөм түзүп келгиле, анда тике сөз сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алсын. Тыныш белгисинин коюлушун түшүндүргүлө.

ПУНКТУАЦИЯ

44-§. ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРДИН МААНИСИ ЖАНА КЫЗМАТЫ

Ойду жана ички сезимдерди жазуу түрүндө ачык-айкын билдирүүдө тыныш белгилердин мааниси зор, ошондуктан ал пикир алышуунун кошумча каражаты болуп эсептелет. Жазууда тыныш белгиси колдонулбаса, анда айтылып жаткан ой чаташып, баш аламандык болор эле.

Ушундай эле сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик категорияларды: бир өңчөй мүчөлөрдү, түшүндүрмө мүчөнү, кириндии сөздү, тике сөздү ж.б. өзүнчө бөлүп көрсөтөт. Ошентип, тыныш белгилери айтылып жаткан ойго кошумча маани, кошумча түс берет. Мисалы, сүйлөмдүн аягына коюлган суроо, илеп белгилери, биринчиден, сүйлөмдүн

http://eduportal.uz

аякталып бүткөндүгүн билдирсе, экинчиден, анын кандай максатта колдонулуп жаткандыгын көрсөтөт.

Жазууда тыныш белгилерин туура колдонууда төмөнкү жоболор эске алынууга тийиш: а) сүйлөмдүн кандай маанинде айтылып жаткандыгы; б) сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү; в) интонация. Бул жоболор бири-бири менен байланыштуу, өз ара шартташкан мүнөздө каралат.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилерге төмөнкүлөр кирет: ***чекит, көп чекит, суроо жана илеп белгиси, үтүр, үтүрлүү чекит, сызыкча, тырмакча, кашаа.***

293. Көчүрүп жазгыла да, тиешелүү жерлерге тыныш белгилерди койгула. Алар эмне үчүн коюлду? Кызматы эмне? Түшүндүргүлө.

1. //Манзура Халматова//философия илимдеринин доктору//профессор// – деди ал.

2. //Карга карганын көзүн чокубайт//деген ырас тура.

3. //Атанын уулу болуш//урмат//элдин уулу болуш кымбат//(*Макал*)

4. Биринчи табышмагы://Ачуунун эң ачуусу эмне?//Ачуунун эң ачуусу эки киши урушса же чатак көп чыкса ошол болот//(«*Балдар фольклорунан*»)

294. Сүйлөмдүн аягында тыныш белгилер эмнеге негизделип коюлду? Каратма сөз менен сырдык сөздөрдөн кийин илеп белгисин коюуда эмнени эске алдык? Жалпы эле тыныш белгилери кандай кызматты аткарышты?

1. Алимандын тагдырын[2] эстегенде ичим күйүп чок болот... Анын[2] убал-сообу кимде? Анын дартын кимге[3] айтам? Кайран[3] келиним! Гүл сүйгөн келиним! *(Ч.А.)* 2. Батманын оорусу күчөдү. Эки сөзүнүн биринде айтканы — Ажар.

— Жалгызым... Сен кантесиң?... Келчи мага! ... Айткулу ай!... Ажарды алчы... Алчы! Үшүдүңбү?.. *(К.Б.)* 3. Турсун эже эмгегине таңданат: «Пай-пай! Көз тийбесин... Былтыр эмне үчүн ушундай иштебедим экен?» Эсенгелдиге уулунан кат келди: «Ардактуу ата, эне! Мен жаңы тарбияга өткөндөн бери өзүмдүн эр жетип калганымды биле баштадым...» Энеси! Уулуңдан кат алдым. Кана, буга эмне дейсиң. *(Т.С.)*

IX КЛАССТА ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

295. Окугула. Түшүндүрмө мүчө катышкан сүйлөмдү тапкыла, ал жөнүндө айтып бергиле, анда тыныш белгиси кандайча коюлду? Ошол сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө. Түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду?

Биздин айыл Акжар тоо этегинде орношкон. Айылдын үстүндөгү адырда эки зор терек болор эле. Кийин, эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм. Окуудан тараган жайкы маалда биз, бир топ балдар, балапан алабыз деп, ушул жерге келчүбүз. Ошондо биз, чор таман тентектер, теректерге мышыкча асылып чыкчубуз.

Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар «Дүйшөндүн мектеби» деп койчу. Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө, эки зор терек турган жерде, мектеп болгон имиш. *(Ч.А.)*

296. Каратма сөз катышкан сүйлөмдү көрсөткүлө. Бул сөз эмне үчүн колдонулат? Ага тыныш белгиси кандайча коюлат? Бирөөлөргө кайрылганда же алар менен аңгемелешкенде каратма сөздү колдонууга аракеттенгиле.

1. Суйкайган сулуу сеники, төрөм!
Сымбаттуу күлүк меники, төрөм!
Айтылуу сулуу сеники, төрөм,
Ашкере күлүк меники, төрөм! *(Ж.Т.)*

2. — Башыңды өйдө көтөр, Толгонай, кайрат кыл.

— Жарайт. Андан башка чарам барбы. Эсиңдеби, айланайын тууган жер, ошол күнкү?

— Мен эчтекени унутпайм, Толгонай. Сүйлөй бер, сүйлө, Толгонай, сүйлө, пендем. Бүгүн кулак сенде.

—Ох, эмнени айтайын, Жер энем! Ошонун эртесинде, күн чыга электе, орок оруп, жумушка кириштик. *(Ч.А.)*

316. Көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча синтаксистик талдоо жүргүзгүлө. Мында сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган сөз барбы? Ал жөнүндө эмне билесиңер?

1. Акия айткандай, ошол эле күнү көпчүлүк Чаргынды башкармалыкка шайлап коюшту. 2. Чынында эле, Чаргын майданга кеткен жолдошторунун ордун басышы керек эле.

http://eduportal.uz

МАЗМУНУ

VIII КЛАССТА ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

1-§. Сөз айкашы 4
2-§. Сүйлөм мүчөлөрү 6
3-§. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү 7

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

4-§. Текст жана кеп жөнүндөгү маалыматтарды жалпылоо 8
5-§. Кептин түрлөрү 10
6-§. Көркөм стиль, ага мүнөздрүү тил каражаттары 12
7-§. Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери 14
8-§. Илимий стилге мүнөздүү тилдик каражаттар 15
9-§. Публицистикалык стиль 18

ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

10-§. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө 20
11-§. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер 22

СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР

12-§. Каратма сөз жана анын тыныш белгиси 24
13-§. Кириндиi сөз жана анын тыныш белгиси 28
14-§. Киринди сөздүн мааниси 31
15-§. Сырдык сөз жана анын тыныш белгиси 33

СИНТАКСИСТИК ТҮРМӨКТӨР

16-§. Атоочтук түрмөк жана анын синтаксистик кызматы 37
17-§. Чакчыл түрмөктүн синтаксистик кызматы 40

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

18-§. Татаал сүйлөмдүн түзүлүшү 44
19-§. Татаал сүйлөмдүн түрлөрү 48

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

20-§. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм 51
21-§. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тыныш белгиси 54
22-§. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана анын түгөйлөрүнүн маанилик катыштары 56
23-§. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тыныш белгиси 58
24-§. Тең байланыштагы татаал сүйлөм боюнча синтаксистик талдоо 61

http://eduportal.uz

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

25-§. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн түзүлүшү........................63
26-§. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору..................66
27-§. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн орду жана тыныш белгиси.........69
28-§. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм боюнча синтаксистик талдоо..72

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

29-§. Мезгил багыныңкы сүйлөм..74
30-§. Орун багыныңкы сүйлөм..77
31-§. Шарттуу багыныңкы сүйлөм...79
32-§. Карама-каршы багыныңкы сүйлөм..81
33-§. Сыпат багыныңкы сүйлөм..85
34-§. Салыштырма багыныңкы сүйлөм..88
35-§. Себеп багыныңкы сүйлөм..92
36-§. Максат багыныңкы сүйлөм...95
37-§. Сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм..99
38-§. Көп багыныңкылуу татаал сүйлөм..104
39-§. Аралаш татаал сүйлөм..106

БӨТӨН СӨЗДҮ КОЛДОНУУНУН ЖОЛДОРУ

40-§. Тике жана кыйыр сөз...112
41-§. Тике сөздүн тыныш белгиси...116
42-§. Цитата жана анын тыныш белгиси...120
43-§. Тике сөз катышкан сүйлөм боюнча синтаксистик талдоо.................121

ПУНКТУАЦИЯ

44-§. Тыныш белгилердин мааниси жана кызматы.............................122
IX класста өздөштүрүлгөндөрдү кайталоо.......................................124

Б. Өмүралиев, А. Юнусалиева

Ө-42 Кыргыз тили: 9-класс үчүн окуу китеби. Б. Өмүралиев, А. Юнусалиева. /4-басылышы.— Т.: «O‘zbekiston», 2019. – 128-б.

1.Авторлор

ISBN 978-9943-01-517-3

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2(Кир)

O‘quv nashri

Boogachi Omuraliyev, Abiba Yunusaliyeva

QIRG‘IZ TILI

9-sinf uchun darslik

To‘rtinchi nashri

Редактору *Р. Жуманазарова*
Көркөм редактору *Х. Кутлуков*
Техн. редактору *Л. Хижова*
Компьютерде даярдаган *Н. Ахмедова*

Басма лицензиясы AI №158.14.08.2009.
2019-жылы 20-февралда басууга уруксат этилди.
Форматы $70x90^{1}/_{16}$. Офсеттик кагаз. Арип түрү «Таймс».
Офсеттик басма ыкмасында басылды.
Шарттуу басма табагы 9,36. Учёттук басма табагы 8,17.
Нускасы 817. Келишим № 19-162.

Өзбекстан Республикасы Президенти Администрациясынын алдындагы Маалымат жана массалык коммуникациялар агенттигинин «O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды.
100011. Ташкент. Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

http://eduportal.uz

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	ККласс жетекчисинин колу	Окуу китебинин пшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, жыртылбаган,беттеринде жазуу жана сызыктар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада калыбына келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыралган же бүтүндөй жок, канааттандырарлыксыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган,барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

http://eduportal.uz